

ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΛΑΪΚΗΣ & ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

«Ρεμπέτικο και Ψυχοτρόπες Ουσίες»

Πτυχιακή Εργασία
του ΕΥΠΟΛΥΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ
ΑΦΜ 0014

Υπό την εποπτεία των:
κ. Θεοδοσίου Ασπασία & κ. Ρεράκη Φωτεινή

Άρτα
Μάιος 2009

Η εικόνα του εξωφύλλου είναι από το κόμικ του Prudhomme David, *Rébétiko (La Mauvaise Herbe)*, εκδ. Futuropolis, Paris 2009.

«Ρεμπέτικο και Ψυχοτρόπες Ουσίες»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
---------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

1.1. Η συσσώρευση πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα στα τέλη του 19 ^{ου} και αρχές του 20 ^{ου} αιώνα.....	13
1.2. Η Ελλάδα σε πόλεμο. Ο κοινωνικός αντίκτυπος.....	15
1.3. Ψυχοτρόπες ουσίες και ελληνική κοινωνία.....	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΡΕΜΠΕΤΩΝ

2.1. Η ταξική τοποθέτηση της ρεμπέτικης κοινωνίας σε σχέση με τη γενικότερη κοινωνία.....	27
2.2. Η έννοια και ο χαρακτήρας του μάγκα, της μαγκιάς και των συνώνυμών του.....	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΣΧΕΣΗ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΨΥΧΟΤΡΟΠΩΝ ΟΥΣΙΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	33
--	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΨΥΧΟΤΡΟΠΩΝ ΟΥΣΙΩΝ ΣΤΟ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

4.1. Το χασίσι και η ηρωίνη στις αφηγήσεις των ρεμπετών.....	43
4.2. Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος.....	51
4.3. Αριστερός λόγος.....	53
4.4. Για μια σύνοψη.....	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ ΜΕ ΨΥΧΟΤΡΟΠΑ

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ.....	59
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	71
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ.....	76

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνει το ενδιαφέρον της σε μια σημαντική πτυχή του ρεμπέτικου τραγουδιού : τη σχέση του με τις ψυχοτρόπες ουσίες. Η σχέση αυτή είναι σημαντική, μιας και γύρω από αυτή έχει διαμορφωθεί μια στερεοτυπικά ισχυρή εικόνα,¹ που θέλει το ρεμπέτικο τραγούδι να είναι ταυτισμένο με το κοινωνικό περιθώριο και τις πρακτικές χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών (ιδίως με την κατανάλωση χασίς), μια εικόνα που ακόμη και σήμερα κυριαρχεί σε μεγάλο βαθμό. Η στερεότυπη αυτή εικόνα μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί εάν λάβουμε υπόψη ταινίες για το ρεμπέτικο και τη ζωή των ρεμπετών,² κυκλοφορίες δίσκων με τίτλους, όπως «Απαγορευμένα», «Τραγούδια του περιθωρίου» κ.ά., τα οποία αρκετές φορές στο εξώφυλλό τους παρουσιάζουν «ύποπτα» τσιγάρα ή σχέδια με περιθωριακές φυσιογνωμίες να παίζουν μπουζούκι ή μπαγλαμά. Η ταύτιση αυτή μπορεί να παρατηρηθεί και εκτός των ελληνικών συνόρων, όπου μπορούν να ανιχνευθούν μέχρι και κόμικς με θέμα τη σχέση του ρεμπέτικου με το περιθώριο και κατ' επέκταση τις ψυχοτρόπες ουσίες.³

Εικόνα 1:Μερικά χαρακτηριστικά εξώφυλλα από συλλογές τραγουδιών

¹ «Λέγοντας στερεότυπο εννοούμε ένα σύνολο αρνητικών γνωρισμάτων που με τρόπο υπεραπλουστευμένο, ακραίο και μεροληπτικό χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν και να χαρακτηρίσουν ένα κοινωνικό σύνολο και να το κρατήσουν έτσι σε απόσταση από το σύνολο εκείνο που δημιουργεί και χρησιμοποιεί το στερεότυπο». Τσαούσης Γ. Δημήτρης, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1989, σελ.166.

² Βλ. χαρακτηριστικά «Το Μινόρε της Αυγής» και «Το Ρεμπέτικο». «Το Μινόρε της Αυγής» πρόκειται για τηλεοπτική σειρά που έκανε πρεμιέρα στην ΕΡΤ στις 14 Ιανουαρίου το 1983 και ολοκληρώθηκε με δεύτερο κύκλο το 1984 με 27 επεισόδια. Την παραγωγή την είχε κάνει ο Φώτης Μεσθεναίος και το σενάριο το είχαν γράψει οι: Βαγγέλης Γκούφας, Φώτης Μεσθεναίος. «Το Ρεμπέτικο» είναι κινηματογραφική ταινία με έτος παραγωγής 1983, σκηνοθεσία του Κώστα Φέρρη, και σενάριο Σωτηρίας Λεονάρδου και Κώστα Φέρρη.

³ Βλ. ενδεικτικά Prudhomme David, *Rebetiko (La Mauvaise Herbe)*, εκδ. Futuropolis, Paris 2009. Ο τίτλος του κόμικ σε ελληνική μετάφραση σημαίνει: *Ρεμπέτικο (Το Κακό Χόρτο)*.

Επίσης πολλές είναι οι μελέτες σχετικά με το ρεμπέτικο που αναφέρονται στην περιθωριακή του διάσταση.⁴

Η συγκεκριμένη έρευνα συνέλεξε και συγκέντρωσε σκόρπια στοιχεία που αφορούν τη σχέση ρεμπέτικου και ψυχοτρόπων ουσιών από έρευνες, βιογραφίες, αυτοβιογραφίες, δημοσιευμένα κείμενα στον Τύπο καθώς και ανθολογίες ρεμπέτικων τραγουδιών. Ο στόχος ήταν καταρχήν να συγκεντρωθεί ένα σκόρπιο υλικό, ώστε ο αναγνώστης να αποκτήσει μια όσο το δυνατόν πιο σφαιρική εικόνα για τη σχέση ρεμπέτικου και ψυχοτρόπων ουσιών. Σε ένα δεύτερο επίπεδο στόχος της εργασίας είναι η αποσαφήνιση των απόψεων των ερευνητών του ρεμπέτικου σχετικά με ερωτήματα όπως:

-σε ποιο βαθμό η ταύτιση ρεμπέτικου και χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στα παραπάνω τεκμήρια;

- και αν αυτή η σχέση παρουσιάζεται διαστρεβλωμένη, ποιοι λόγοι οδήγησαν σε αυτή; Μέσα από τη συλλογή στοιχείων και την κριτική αποτίμησή τους, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αυτή τη σχέση.

Στην έρευνα θα χρησιμοποιηθούν όροι, όπως «χασικλίδικα τραγούδια» και «ψυχοτρόπες ουσίες». Με τον όρο «χασικλίδικα» εννοούνται τα τραγούδια εκείνα που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες,⁵ όπως το χασίς, η ηρωίνη, η κοκαΐνη και η μορφίνη,⁶ οι οποίες επηρεάζουν την ψυχική κατάσταση του ατόμου. Αυτή η ονομασία επικράτησε λόγω του μεγάλου αριθμού των τραγουδιών που αναφέρονται στο χασίς.⁷ Η

⁴ Βλ. Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπετολογία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1990. *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991. *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης*, εκδ. Νεφέλη Αθήνα 1996. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001. *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1987. *Ήθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005. Ειδικότερα οι μελέτες του πρώτου έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα γιατί φαίνεται να αγγίζουν το ευρύτερο κοινό.

⁵ «Ψυχοτρόπος {θηλ. μόνο σε -ος} (κυρ. για φάρμακο): που επιδρά στην ψυχική κατάσταση του ατόμου:- ουσίες.» Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό για το Σχολείο & το Γραφείο*, 6^{ος} τόμος, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2004, σελ. 1168.

⁶ « [...] τραγούδια που αναφέρονται είτε στη χασισοποσία είτε στη χρήση των σκληρών ναρκωτικών». Suzanne Aulin & Peter Vejlekov, *Χασικλίδικα Ρεμπέτικα*, εκδ. Museum Tusulanum, University of Copenhagen 1991, σελ 12.

⁷ Τα τραγούδια που αναφέρονται στην κοκαΐνη, στην ηρωίνη και στη μορφίνη είναι ελάχιστα και με δυσκολία υπερβαίνουν τα δέκα. Από αυτά έχει καταγραφεί ένα τραγούδι που αναφέρεται στη

ύπαρξη τραγουδιών αυτής της κατηγορίας είχε ως αποτέλεσμα να θεωρηθεί το ρεμπέτικο ως έκφραση ομάδων που κάνουν χρήση χασίς και γενικότερα ψυχοτρόπων ουσιών. Γράφτηκαν πολλά χασικλίδικα κομμάτια από τα μέσα του 19^{ου} μέχρι το 1937, έτος κατά το οποίο ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς επέβαλε τη λογοκρισία στο τραγούδι λόγω περιεχομένου. Πολλά από αυτά δηλώνουν την ευφορία που μπορεί να προκαλέσει η χρήση αυτών των ουσιών και άλλα τις καταστροφικές τους επιπτώσεις.

Το ρεμπέτικο τραγούδι είναι δημιούργημα μιας συγκεκριμένης ιστορικοκοινωνικής συγκυρίας και μέσα στα πλαίσια αυτής καταγράφει τις συνθήκες που επικρατούσαν, χωρίς να αδιαφορεί για το φαινόμενο της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών, του οποίου οι διαστάσεις δεν ήταν καθώς φαίνεται αμελητέες. Και άλλα είδη μουσικής, όπως το αποκαλούμενο «ελαφρό» τραγούδι⁸ κατέγραψαν αυτό το κοινωνικό φαινόμενο. Ωστόσο το ρεμπέτικο πολεμήθηκε γιατί, όπως θα φανεί στη συνέχεια, εκτός από τη σχέση του με τις ψυχοτρόπες ουσίες (τουλάχιστον μέχρι το 1937), είχε και ένα «ανατολίζοντα» χαρακτήρα, σε μια εποχή που η Ελλάδα επιθυμούσε να μοιάσει στην Ευρώπη.⁹ Ειδικότερα με την άνοδο και την επικράτηση της αστικής τάξης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Ελλάδα προσανατολίζεται σε μια οργάνωση του κράτους σύμφωνα με τα δυτικά φιλελεύθερα κριτήρια.¹⁰ Όπως ήταν φυσικό, το ρεμπέτικο γίνεται αμέσως

μορφίνη (*Ούζο – Χασίς*. Στίχοι, μουσική: Τσάμας (Μίνως Μάτσας- εκτέλ. Ρόζα Εσκενάζη, 1933)
Βλ. <http://www.geocities.com/HydraGathering/archivelist.html>

⁸ «Το σοβαρό αυτό κοινωνικό πρόβλημα, στις διάφορες εκδοχές του, δεν άφησε ασυγκίνητο και το χώρο του ελαφρού τραγουδιού και της επιθεώρησης.[...] Τέλος από το χώρο του θεάτρου και της επιθεώρησης έγραψαν τραγούδια και επιθεωρησιακά νούμερα ο Γιώργος Βιδάλης, ο Κυριάκος Μαυρέας [...] και ο Πέτρος Κυριακός, ο οποίος και είναι ο αντιπροσωπευτικός τύπος του ρεμπέτικου στο θέατρο και στην επιθεώρηση στα χρόνια του Μεσοπολέμου». Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2003, σελ 246.

⁹ Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ο κύριος λόγος της κακής κριτικής οφείλεται στον «ανατολίζοντα» χαρακτήρα του γιατί το ρεμπέτικο σε σχέση με το ελαφρό τραγούδι είχε πληθώρα κομματιών που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες και φαίνεται να προκαλούσε, ενώ το ελαφρό αναφέρεται ευκαιριακά στο θέμα.

¹⁰ « Ύστερα από τόσες επισφαλείς προσπάθειες, η ελληνική αστική τάξη, έχοντας συνείδηση της νίκης της [...] αναλαμβάνει τη διοργάνωση ενός σύγχρονου κράτους κατά τα πρότυπα της φιλελεύθερης Δύσης. Βέβαια δεν περιμένει κανείς απ' αυτήν ριζοσπαστικό πνεύμα. Ούτε η προέλευση της (από τους παλιούς «προστατευόμενους»), ούτε η στιγμή της επικράτησής της την εποχή του ιμπεριαλισμού της το επιτρέπουν». Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ 115.

στόχος, αφού οι επικριτές του σκανδαλίζονται με τα «άσεμνα» χασικλίδικα και δεν του βρίσκουν κανένα δυτικό στοιχείο.¹¹

Ωστόσο, πέρα από το ζήτημα του τι πρεσβεύει γενικότερα το ρεμπέτικο, στα πλαίσια αυτής της εργασίας θα εστιάσουμε στους λόγους που οδήγησαν στην ιστορική ταύτιση ρεμπέτικου και ναρκωτικών, παρά το γεγονός ότι η πλειονότητα των καλλιτεχνών που έγραψαν τραγούδια με ψυχοτρόπο θεματολογία δεν ήταν χρήστες ουσιών και τα λεγόμενα «χασικλίδικα» δεν αποτελούν παρά ένα μικρό κομμάτι σε σχέση με το σύνολο των ρεμπέτικων τραγουδιών.

Η σχέση του ρεμπέτικου τραγουδιού με τις ψυχοτρόπες ουσίες φαίνεται να τονίστηκε και μάλλον να διογκώθηκε, οδηγώντας στην ταύτισή τους. Η παρούσα έρευνα θα επιχειρήσει να παρουσιάσει το «χρονικό» της ιστορικής αυτής ταύτισης, με στόχο την διαφώτιση μιας «παρεξηγημένης» σχέσης. Για να κατανοηθεί πλήρως η πορεία καθώς και οι λόγοι αυτής της συσχέτισης, η παρούσα εργασία θα ασχοληθεί με το ρεμπέτικο από τη στιγμή της δημιουργίας του, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Θα παρουσιάσει συνοπτικά τα ιστορικά και κοινωνιολογικά στοιχεία που σχετίζονται με τη δημιουργία αυτού του μουσικού φαινομένου στοχεύοντας στην ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων του και δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εμφάνιση των τραγουδιών με ψυχοτρόπο θεματολογία. Στη συνέχεια θα ανιχνευθούν οι αναφορές των ερευνητών για το θέμα, οι απόψεις των ίδιων των ρεμπετών για τη χρήση ψυχοτρόπων, τα σχόλια του Τύπου και τέλος θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις θέσεις της Αριστεράς καθώς υποτίθεται ότι ο συγκεκριμένος πολιτικός χώρος αντιπροσωπεύει ένα προοδευτικό κομμάτι της κοινωνίας.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται το βασικό ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο του τέλους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}, για να κατανοηθούν οι συνθήκες που οδήγησαν στη μαζική μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου και δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση συγκεκριμένων μορφών κουλτούρας. Είναι γνωστό ότι για πολλούς λόγους (εθνικές γαίες, αλλαγή εργασιακού ενδιαφέροντος και άλλα) από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αρχίζει να συσσωρεύεται στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Σύρος, το

¹¹ «[...] Όλα αυτά τα «θλιμμένα απομεινάρια της σκλαβιάς και του χαμού» μεταφυτεύθηκαν και ρίζωσαν εδώ, κάτω από το διαυγέστατο ουρανό της Ελλάδος[...]», Βλ. το άρθρο της Σοφίας Σπανούδη «Μουσική του Ελληνικού Λαού», στην εφημερίδα "Ελεύθερο Βήμα" (7-10-38), στο Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο (1929-1959)*, εκδ. Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2006, σελ 82.

Ναύπλιο, ο Πειραιάς και η Σμύρνη, ένα μεγάλο εργατικό δυναμικό. Κάποιοι προσαρμόζονται στα νέα εργασιακά δεδομένα, ενώ κάποιοι άλλοι περιθωριοποιούνται. Οι νέοι κάτοικοι συνήθως ζουν στις παρυφές των πόλεων, σε περιοχές όπου επικρατεί ένα αίσθημα ανομίας¹² απέναντι στο επίσημο κράτος. Εκεί είναι αισθητή και η παρουσία ψυχοτρόπων ουσιών, η οποία και καταγράφεται μέσα στο ρεμπέτικο τραγούδι.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται τα βασικά χαρακτηριστικά και οι κώδικες του κόσμου των ρεμπετών καθώς και η ταξική τοποθέτηση του τελευταίου σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία. Στα πλαίσια αυτά, θα μελετηθεί διεξοδικότερα ένας σημαντικός αξιακός κώδικας των ρεμπετών: η μαγκιά. Αυτή αναφέρεται από πολλούς ρεμπέτες στις αυτοβιογραφίες τους ως δικαιολογία για τη χρήση χασίς, ως ρυθμιστική αρχή στις διευθετήσεις συμπλοκών μεταξύ των ρεμπετών, ή ως πρότυπο ανδρισμού. Φαίνεται λοιπόν πως η μαγκιά αποτελεί κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο συναρθρώνονται ποικίλες συμπεριφορές, αντιλήψεις και αξίες. Μέσα από αυτό το κεφάλαιο λοιπόν επιδιώκεται η κατανόηση της σημασίας τέτοιων κωδικών συμπεριφοράς και η συσχέτισή τους με τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών.

Στη συνέχεια, στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι θέσεις των διαφόρων ερευνητών για τη σχέση ρεμπέτικου και ψυχοτρόπων ουσιών. Οι ερευνητές αυτοί μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε αυτούς που ερευνούν το ρεμπέτικο χρησιμοποιώντας αποκλειστικά ταξικά κριτήρια και σε αυτούς που διαφοροποιούνται σε σχέση μ' αυτά. Είναι ενδιαφέρον να τονιστεί ότι οι μεν μελετούν το ρεμπέτικο ως έκφραση του υποπρολεταριάτου¹³ και του κοινωνικού περιθωρίου και στα πλαίσια αυτά αναφέρονται και στη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών, χωρίς ωστόσο να θέτουν υπό αμφισβήτηση ή να αναλύουν περαιτέρω αυτή τη σχέση, ενώ οι δε ξεφεύγουν από το

¹² «1. Ανομία σύμφωνα με τον Εμίλ Ντυρκάιμ, είναι η κατάσταση έλλειψης κανόνων που ρυθμίζουν την συμπεριφορά ή η κατάσταση αβεβαιότητας ως προς το ποιο είναι το σύστημα ρυθμιστικών κανόνων που ισχύει. 2. Σύμφωνα με τον Ρόμπερτ Μέρτον, είναι η κατάσταση που επικρατεί όταν υπάρχει διάσταση μεταξύ των σκοπών που αναγνωρίζει μια κοινωνία ως επιδιωκτέους και των μέσων που θέτει στην διάθεση των κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών για την επιδίωξη των σκοπών αυτών». Τσαούσης Γ. Δημήτρης, *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1984, σελ. 28.

¹³ «Υποπρολεταριάτο, Lumpenproletariat: όρος μαρξιστικής θεωρίας. Δηλώνει αυτούς που βρίσκονται σε κατάσταση απόλυτης ένδειας ή έσχατης κοινωνικής εξαθλίωσης. Τα πρόσωπα της κατηγορίας αυτής δεν έχουν ταξική συνείδηση και δεν αποτελούν κοινωνική τάξη αλλά απλό κοινωνικό στρώμα». Τσαούσης Γ. Δημήτρης, *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*, σελ 274- 275.

δεδομένο χαρακτήρα αυτής της σχέσης και εξετάζουν τη φαινομενικά «φυσική» σχέση ρεμπέτικου και ψυχοτρόπων ουσιών με αποτέλεσμα πολλές φορές να την αμφισβητούν.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι απόψεις των ίδιων των ρεμπετών για τη θέση και το ρόλο των ναρκωτικών ουσιών στο ρεμπέτικο όπως αυτές καταγράφονται σε βιογραφίες και αυτοβιογραφίες. Επίσης καταγράφονται οι απόψεις του Τύπου, καθώς και της αριστεράς. Το κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό, γιατί διαφαίνεται με ποιόν τρόπο από τη μια μεριά οι ίδιοι οι ρεμπέτες αντιλαμβάνονται αυτή τη σχέση και την προβάλλουν στο κοινό και από την άλλη πώς ο Τύπος και η αριστερά παρουσιάζουν αυτή τη σχέση.

Ο Τύπος με την εγγενή ιδιότητά του να μπορεί να διαμορφώνει απόψεις είναι πολύ σημαντικός για την αποκρυστάλλωση αυτής της σχέσης. Το ίδιο ισχύει και με την αριστερά που υποτίθεται ότι απευθύνεται στο πιο προοδευτικό κομμάτι της κοινωνίας. Από την έρευνα αυτή διαπιστώνεται ότι ο καταγγελτικός λόγος του Τύπου και της αριστεράς έχει ως έρεισμα τη θεματολογία πολλών ρεμπέτικων τραγουδιών σχετικά με τα ναρκωτικά. Η κάθε μία πλευρά, με γνώμονα τον περιθωριακό του χαρακτήρα και την σχέση του με τις ψυχοτρόπες ουσίες, αποκηρύσσει το ρεμπέτικο για τους δικούς της λόγους. Ο Τύπος το χαρακτηρίζει ως κατάλοιπο της Τουρκοκρατίας (σε μια εποχή όπου η Ελλάδα έχει δυτικούς προσανατολισμούς) και η αριστερά το θεωρεί αντιδραστικό τραγούδι που αποπροσανατολίζει το λαό από την επαναστατική διάθεση.

Στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται μια ποσοτική προσέγγιση των τραγουδιών με ψυχοτρόπο θεματολογία, καθώς και η ταυτοποίησή τους με συνθέτες του ρεμπέτικου. Σκοπός μας είναι να καταγραφεί ο αριθμός των τραγουδιών με ψυχοτρόπο θεματολογία αναφορικά με τα τραγούδια που έχουν διαφορετικό περιεχόμενο και να συγκριθεί με το μέγεθος του «μύθου» που έχει δημιουργηθεί για το ρεμπέτικο. Η ταυτοποίηση των κομματιών με συνθέτες θα μπορέσει να αποδείξει την υπόθεση εργασίας ότι τα περισσότερα ρεμπέτικα με ψυχοτρόπο θεματολογία γράφτηκαν από συνθέτες που δεν ήταν οι ίδιοι χρήστες τέτοιων ουσιών.

Τα ερωτήματα που αποτελούν το «σκελετό κίνησης» της συγκεκριμένης εργασίας είναι τα παρακάτω: Ποια είναι η πραγματική σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες; Ποιοι παράγοντες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και στη διαστρέβλωση αυτής της σχέσης; Για ποιους λόγους μέχρι το 1937 οι καλλιτέχνες φαίνεται να προσανατολιζόνταν σε τραγούδια με ψυχοτρόπο θεματολογία; Ποια η προσωπική σχέση των καλλιτεχνών που έγραφαν τραγούδια με θέμα τις ψυχοτρόπες ουσίες με τη χρήση τους;

Στη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία δεν φαίνεται να υπάρχει εκτεταμένη έρευνα για το θέμα. Υπάρχουν πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις που δίνουν το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα, χωρίς όμως να αναλύουν διεξοδικά τη σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες. Έτσι ενώ υπάρχουν σπουδαίες αναφορές για το ρεμπέτικο και τις ψυχοτρόπες ουσίες, χάνονται μέσα στο πλήθος των γενικών πληροφοριών για το ρεμπέτικο. Ενδεικτικά θα αναφερθεί το παράδειγμα του Στάθη Gauntlett στο βιβλίο του *Ρεμπέτικο τραγούδι- Συμβολή στην επιστημονική προσέγγιση*. Ο Gauntlett αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς είναι από τους λίγους ερευνητές που φαίνεται ότι επιδιώκει να αμφισβητήσει την ταύτιση αυτή ή τουλάχιστον τη θέτει υπό ανάλυση, χωρίς ωστόσο να εστιάζει ακριβώς σε αυτό το ζήτημα. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για πολλές άλλες μελέτες γύρω από το ρεμπέτικο.

Τέλος είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στο κομμάτι της εργασίας που ασχολείται με τον Τύπο η έρευνα έγινε μόνο από συγκεκριμένα βιβλία που περιλαμβάνουν άρθρα (σχετικά με το ρεμπέτικο) από εφημερίδες και περιοδικά. Έτσι αποκλείεται ένας αριθμός από άρθρα που για οποιοδήποτε λόγο οι συγγραφείς των βιβλίων παρέλειψαν. Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι ο εντοπισμός των τραγουδιών με ψυχοτρόπο θεματολογία έγινε μέσα από τις συλλογές του Ηλία Πετρόπουλου και του Παναγιώτη Κουνάδη. Οπότε μέσα από όλα αυτά γίνεται σαφές ότι οποιοδήποτε αποτέλεσμα συνάγεται από τη συγκεκριμένη έρευνα αντιπροσωπεύει το συγκεκριμένο δείγμα βιβλιογραφίας. Εξάλλου θα πρέπει να τονίσουμε πως η εργασία λόγω του περιορισμένου της έρευνας (χρονικό περιθώριο) κατά κύριο λόγο προβάλλει ενδείξεις αποτελεσμάτων και όχι τόσο αποδείξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

1.1. Η συσσώρευση πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μια σύντομη ανασκόπηση των ιστορικών συνθηκών που συντέλεσαν στην αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων και κατ' επέκταση στην περιθωριοποίηση πολλών πληθυσμιακών ομάδων.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Ελλάδα, συνεχίζοντας μια πορεία που είχε αρχίσει από την ελληνική επανάσταση και μετά, αρχίζει να διεκδικεί μια θέση δίπλα στις βιομηχανοποιημένες χώρες της δυτικής Ευρώπης,¹⁴ χωρίς βέβαια η βιομηχανική της ανάπτυξη να μοιάζει με αυτή άλλων δυτικών χωρών, καθώς η Ελλάδα είχε ακόμα μια υποτυπώδη βιομηχανία. Έτσι στα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται οργασμός δημοσίων έργων (δρόμοι, λιμάνια, σιδηρόδρομοι, Ισθμός της Κορίνθου) που θα βοηθούσαν στην οικονομική ανάπτυξη. Με αυτό τον τρόπο αναπτύσσεται το εξωτερικό εμπόριο, η εμπορική ναυτιλία και σιγά-σιγά εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια βιομηχανικής ανάπτυξης.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της χώρας με αργούς αλλά σταθερούς ρυθμούς αλλάζει εργασιακά ενδιαφέροντα. «Ως το 1880 περίπου η πλειοψηφία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού παρέμενε αγροτική, όπως αγροτική παρέμεινε και η δομή της οικονομίας της χώρας. Στη συνέχεια όμως παρατηρήθηκε μια σύντομη μείωση του αγροτικού πληθυσμού και ανάλογη αύξηση του ποσοστού αυτών που ασχολούνταν με τα αστικά επαγγέλματα».¹⁵ Τα κελεύσματα των αστικών επαγγελμάτων για γρήγορο κέρδος παρότρυναν πολλούς πολίτες να αρχίσουν

¹⁴ «Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα η ελληνική κοινωνία είχε αρχίσει να μεταβάλλει χαρακτήρα και η σύγκρουση ανάμεσα στην αστική τάξη και στα παραδοσιακά κοινωνικά στρώματα πήγαινε να καταλήξει σε νίκη της πρώτης». Κρεμμυδάς Βασίλης, *Νεότερη Ιστορία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1984, σελ. 243.

¹⁵ ό.π σελ. 205.

να αναζητούν εργασία στα μεγάλα δημόσια έργα που ήταν σε εξέλιξη (κατασκευή λιμανιών, σιδηροδρόμων κ.ά.) και στις βιοτεχνίες ιματισμού, τροφίμων, επεξεργασίας καπνού που βρίσκονταν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας.¹⁶

Σημαντικό ρόλο στην αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων αστικών κέντρων στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}, έπαιξε και το ζήτημα των «εθνικών γαιών»¹⁷. Πολλοί από τους αγρότες ήταν ακτήμονες, πλήρωναν αρκετούς φόρους και κατέβαλαν ένα μέρος από τη σοδειά τους. Κάποιοι άλλοι ήταν ιδιοκτήτες μικρών εκτάσεων γης και με δυσκολία μπορούσαν να αντεπεξέλθουν.¹⁸ Οπότε αρκετοί από αυτούς τους ακτήμονες και τους μικροϊδιοκτήτες γης, προτίμησαν το γρήγορο και εύκαιρο κέρδος που προσφέρονταν σε πολλά αστικά κέντρα της Ελλάδας, αντί της οικονομικής ανασφάλειας του αγροτικού τομέα.

Έτσι σιγά-σιγά οι πόλεις αρχίζουν να μεγαλώνουν. Οι νέοι κάτοικοι εγκαθίστανται σε συγκεκριμένες περιοχές στις παρυφές των αστικών κέντρων. Κάποιοι από αυτούς δεν αφομοιώνονται από τα νέα εργασιακά δεδομένα. Βιοπορίζονται κυρίως από παράνομες δραστηριότητες και ακολουθούν ένα ιδιόμορφο κοινωνικό σύστημα που δεν έχει σχέση με τους επίσημους κοινωνικούς θεσμούς. Αυτό το κοινωνικό στρώμα ονομάζεται υποπρολεταριάτο και καλύπτει ένα εξαιρετικά διαφοροποιημένο πεδίο που

¹⁶ «Κατά τη διάρκεια της μακράς πολεμικής περιόδου της δεκαετίας του 1910, υπάρχει υπερδραστηριοποίηση σε κλάδους παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και πρόσκαιρο εύκολο κέρδος από την εκμετάλλευση του ελάχιστου επενδυμένου κεφαλαίου και της ανεξάντλητης δεξαμενής των ανειδίκευτων εργατών «για όλες τις δουλειές» που, λόγω ανέχειας, κινούνται διαρκώς ανάμεσα στο χωριό τους και την πόλη. Έτσι σχηματίστηκε η εργατική δύναμη στην Ελλάδα (...). Η μετατροπή της μεταναστευτικής και εποχικής εργατικής δύναμης σε μόνιμη εργατική δύναμη στις πόλεις – ή καλύτερα η μετατροπή ενός μέρους της εποχικής εργατικής δύναμης γιατί η περιπλάνηση και μετανάστευση είναι ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό της εργασίας στον καπιταλισμό- εξαρτήθηκε από τους μετασχηματισμούς της παραγωγής, την πολιτική δημιουργίας έθνους-κράτους και τη μεταφορά της οικογένειας στην πόλη». *Σκοτώνουν τα Άλογα στη Δουλειά και όταν Γεράσουν τα Θάβουν Ιδίους Εξόδοις*, εκδ. Κόκκινο Νήμα, 2008, σελ 40.

¹⁷ Έτσι ονομάστηκαν τα πρώην οθωμανικά κτήματα που ιδιοποιήθηκε το ελληνικό κράτος και τα ενοικίαζε στους ελεύθερους πια ραγιάδες επιβάλλοντάς τους την «τριοδεκάτη» (φόρος που πολλές φορές έφτανε μέχρι το 30%) και το δικαίωμα επικαρπίας (καταβολή 15% του ακαθάριστου γεωργικού προϊόντος). Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

¹⁸ Για χρήσιμες αναφορές για τις «εθνικές γαίες» βλέπε: Κρεμμυδάς Β., *Νεότερη Ιστορία*, σελ. 203-205 και Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σελ. 101-105.

χαρακτηρίζει τουλάχιστον τρεις μεγάλες κατηγορίες: α) τις διάφορες ομάδες των παράνομων, β) τις μάζες των λούμπεν προλετάρων και, τέλος, γ) τα στρώματα των πρώην προλετάρων.¹⁹

Οι ομάδες των παράνομων «ζουν μέσα σε συνθήκες διαρκούς συνωμοτικότητας και οργανώνονται σε συνάφια κλειστά και αδιαπέραστα από την εξωτερική κοινωνία».²⁰ Οι μάζες των λούμπεν προλετάρων «περιλαμβάνουν τους άεργους, πλανόδιους και στερούμενους από μόνιμη οικογενειακή εστία πληθυσμούς, τους ευκαιριακούς ακόμα εργάτες ή τους χειρώνακτες σε ιδιαίτερα επισφαλείς, σκληρές και χαμηλά αμειβόμενες εργασίες, που απορρίχνονται εκτός κοινωνίας από το κρατούν σύστημα και διαβιούν μέσα σε συνθήκες χρόνιας εξαθλίωσης».²¹ Τέλος, τα στρώματα των πρώην προλετάρων «που σχηματίζονται κατά κύριο λόγο από τους άνεργους και υποαπασχολούμενους εργάτες, προϊόν των μεγάλων κρίσεων του καπιταλιστικού συστήματος ή της πληθωρικής συσσώρευσης αστύφιλων αγροτικών στοιχείων στις μεγάλες πόλεις και των οποίων η ανασφάλεια των συνθηκών κοινωνικής ύπαρξης και η υπερβολική ένδεια εμποδίζουν την επαρκή ενσωμάτωση στην εργατική τάξη [...] σε οποιαδήποτε στιγμή, ανάλογα με την κοινωνικοοικονομική συγκυρία, να ενταχθούν πάλι στην προλεταριακή τάξη και να ξαναβρούν την εργατική τους συνείδηση».²² Η πορεία αυτής της συγκέντρωσης ανθρώπινου δυναμικού θα έχει και συνέχεια.

Αυτός ο υπόγειος κόσμος αναπτύσσει την ιδιαίτερη κοινωνικότητά του και στα πλαίσια αυτής φαίνεται να διαμορφώνει και τα δικά του τραγούδια.

1.2. Η Ελλάδα σε πόλεμο. Ο κοινωνικός αντίκτυπος.

Η περίοδος από το 1912 έως τα τέλη της δεκαετίας του 40 μπορεί να χαρακτηριστεί από την έντονη πολιτική της αστάθεια και από τους πολλούς πολέμους στους οποίους συμμετέχει το ελληνικό κράτος.

¹⁹ Οι ορισμοί «παράνομοι», «λούμπεν προλετάριοι», καθώς και «πρώην προλετάριοι», είναι δανεισμένοι από το βιβλίο του Δαμιανάκου Στάθη, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, σελ 83- 93. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο Δαμιανάκος κατακερματίζει το υποπρολεταριάτο στις παραπάνω κατηγορίες σε αντίθεση με την ευρεία ερμηνεία του όρου που αναφέρθηκε παραπάνω.

²⁰ Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, σελ. 86.

²¹ ό.π, σελ. 86.

²² ό.π, σελ. 86.

Η αρχή γίνεται με τους δύο βαλκανικούς πολέμους (1912-1913)²³, όταν η Ελλάδα προσαρτά την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου. Στη συνέχεια η Ελλάδα παίρνει μέρος (1917) στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων²⁴. Με το τέλος του πολέμου και σύμφωνα με τις συνθήκες του Νεϊγύ (27-11-1919) και των Σεβρών (10-10-1920), η Ελλάδα προσαρτά την ανατολική και δυτική Θράκη, την Ίμβρο και την Τένεδο, επίσης την περιοχή της Σμύρνης με απλή διοίκηση στην αρχή και προσάρτηση μέσα σε πέντε χρόνια. Οι διεκδικήσεις της Ελλάδας στην περιοχή της Σμύρνης, όπως ήταν φυσικό, βρίσκουν αντίθετη την Τουρκία που απορρίπτει τη συνθήκη και εξαπολύει επίθεση στον Ελληνικό στρατό, ο οποίος έκανε εκστρατεία με στόχο την Άγκυρα, τρέποντάς τον σε άτακτη φυγή έως την Σμύρνη.²⁵ Οι Τούρκοι κατέλαβαν και πυρπόλησαν την Σμύρνη στις 9 Σεπτεμβρίου. Από τότε άρχισε μια φυγή με κάθε μέσο των Ελλήνων της Μικράς Ασίας προς την υπόλοιπη Ελλάδα.

Οι πρόσφυγες από τον Μικρασιατικό πόλεμο ανέρχονται σε εκατοντάδες χιλιάδες. «[...] Η κατάσταση φτάνει στο απροχώρητο μετά το 1922. Οι αριθμοί είναι απίστευτοι: 133.482 κάτοικοι απογράφονται στον Πειραιά το 1920, ενώ σε 230.000 υπολογίζονται ανεπίσημα στα 1923. Σύμφωνα με την επόμενη απογραφή –του 1928, οπότε σημειώνονται 251.328 κάτοικοι-, ο πληθυσμός της πόλης έχει αυξηθεί κατά 85%, συγκριτικά με τα επίπεδα του 1920. Στην Αθήνα το αντίστοιχο ποσοστό είναι μόλις 54%.[...] Η απότομη, αναγκαστική και προγραμματίστη επέκταση των συνοικισμών, που έχουν ήδη συγκροτηθεί –ως εργατικοί- από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, επιφέρει ισχυρό κλονισμό και προκαλεί μη αναστρέψιμες τομές, οδηγώντας μακροπρόθεσμα στην αυθαίρετη δόμηση, την εγκατάλειψη και την πάγια υποβάθμιση των περιοχών αυτών».²⁶ Ο προσφυγικός εποικισμός γέμισε όλο τον Πειραιά. «Η Πειραιϊκή μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν κατοικημένη μόνο στις αρχές της- η υπόλοιπη ήταν βραχώδης έκταση γεμάτη σπηλιές, καταφύγιο των κακοποιών και των περιθωριακών

²³ Περισσότερα για τους Βαλκανικούς πολέμους, βλ. Σβορώνος Νίκος Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, σελ. 116-118.

²⁴ Περισσότερα για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. ό.π, σελ. 119-124.

²⁵ Το εθνικό φιλελεύθερο κίνημα του Κεμάλ μπορούσε τώρα να ισχυριστεί ότι πολεμούσε για την εθνική ανεξαρτησία της Τουρκίας εναντίον μια ελληνικής κατακτητικής επιδρομής.

²⁶ Μαλακούτη Ματίνα, «Η Εξέλιξη του Αστικού Πειραιά 1834-1922», στο *Ημερολόγιο 2006 - Ο Πειραιάς και το Ρεμπέτικο Τραγούδι*, εκδ. Δημιουργικό Εργαστήρι, 2006.

στρωμάτων της πόλης, αλλά και πεδίο δράσης καταπατητών».²⁷ Οι πρόσφυγες θα ζυμωθούν με τους κατοίκους αυτών των περιοχών, θα εργαστούν σε δουλειές σκληρές και χαμηλά αμειβόμενες, άλλοι θα έρθουν σε επαφή με τον ήδη περιθωριοποιημένο πληθυσμό. Στην τελευταία αυτή περίπτωση βλέπουμε να παντρεύονται διαφορετικά πολιτισμικά βιώματα.

1.3. Ψυχοτρόπες ουσίες και ελληνική κοινωνία.

Στις υποβαθμισμένες περιοχές όπου ζούσαν οι υποπρολετάριοι, οι ψυχοτρόπες ουσίες²⁸ και ιδιαίτερα το χασίς είχαν ιδιαίτερη εξάπλωση. Είναι σημαντικό ωστόσο να

²⁷ Τσοκοπούλου Βάσια, «Ο Πειραιάς στον Εικοστό Αιώνα», ό.π.

²⁸ Στην συγκεκριμένη εργασία σκόπιμα έχει αποφευχθεί ο όρος «ναρκωτικά» παρ' όλο που ο όρος συναντιέται τόσο στο λόγο των ερευνητών του ρεμπέτικου όσο και στο λόγο των ίδιων των ρεμπετών. Η αντικατάστασή του με τον όρο «ψυχοτρόπες ουσίες» έγινε για πολλούς λόγους. Ο συγκεκριμένος όρος («ναρκωτικά») ουσιαστικά έχει θεσπιστεί από την πολιτική και κρατική εξουσία και διαχωρίζει τις απαγορευμένες ψυχοτρόπες ουσίες με τις νόμιμες. Έτσι λοιπόν έχοντας σαν βάση το δίπολο καταστολής-νομιμότητας μπορούμε να πούμε ότι οποιαδήποτε ουσία κατατάσσεται στον όρο «ναρκωτικά» καταστέλλεται, σε αντίθεση με άλλες ουσίες που δεν ονομάζονται «ναρκωτικά» γιατί είναι υπό κρατικό έλεγχο. Ο όρος «ναρκωτικά» λοιπόν στην συγκεκριμένη περίπτωση δεν στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα και συνδέεται άμεσα με την κρατική καταστολή. Έτσι λοιπόν με τον όρο «ψυχοτρόπες ουσίες» α) καλύπτουμε ένα ευρύ φάσμα από ουσίες αποφεύγοντας τον οποιοδήποτε διαχωρισμό που συνδέεται με την καστολή και την νομιμότητα, β) ο όρος «ψυχοτρόπες ουσίες» είναι σταθερός και επιστημονικός σε αντίθεση με τον όρο «ναρκωτικά» που αλλάζει ανά εποχή και ανάλογα με τα συμφέροντα της εκάστοτε κρατικής εξουσίας σχετικά με την νομιμοποίηση ή μη κάποιων ουσιών. Ο όρος «ναρκωτικά» αναφέρεται «σε ουσίες που διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους από άποψη προέλευσης, χημικής σύστασης, φαρμακολογικών ιδιοτήτων, καθώς και του τρόπου, του σκοπού και των αποτελεσμάτων της χρήσης τους (π.χ. κάνναβη, φύλλα κόκας, οπιούχα, βαρβιτουρικά, κ.α.). Η επιβολή αυτής της ορολογίας εξυπηρετούσε απολύτως την απαγορευτική πολιτική της κρατικής εξουσίας αλλά συγκρουόταν ευθέως με τα επιστημονικά δεδομένα και τις ταξινομητικές ανάγκες της ιατρικής και της φαρμακολογίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί μια σύγχυση στο κοινωνικό σώμα, την επιστημονική κοινότητα και τη δικαιοσύνη, εξαιτίας της οποίας καθένας που έκανε χρήση απαγορευμένων μη- εξαρτησιογόνων ουσιών (π.χ. κάνναβη) να χαρακτηρίζεται ως “τοξικομανής” ενώ δεν είναι, και καθένας που έκανε συστηματική χρήση νόμιμων εξαρτησιογόνων ουσιών (π.χ. αλκοόλ, ηρεμιστικά) να μη χαρακτηρίζεται “τοξικομανής” ενώ είναι. «[...] Ο όρος “ναρκωτικά”: είναι σκοπίμως ασαφής, δεν εμπεριέχει κανένα δεσμευτικό αξιολογικό κριτήριο, εκφράζει μια προφανή κοινωνική απαξία,

σημειωθεί ότι οι ψυχοτρόπες ουσίες δεν εμφανίστηκαν από τη μια στιγμή στην άλλη στην Ελλάδα. «Υπήρχαν με διαφορετικές μορφές, χιλιάδες χρόνια πριν. Κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές-πολιτισμικές συνθήκες έγιναν μέσο εξάρτησης».²⁹ Για παράδειγμα η κάνναβη ολόκληρες χιλιετηρίδες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιβίωση του ανθρώπου ως πηγή ενέργειας, διατροφής, και ένδυσης και ως θεραπευτικό και ευφορικό μέσο.³⁰

Υπάρχουν αναφορές ακόμα και στα αρχαία ελληνικά κείμενα που βεβαιώνουν την καλλιέργεια καθώς και τη χρήση κάνναβης στον ελλαδικό χώρο. Ο πασίγνωστος Έλληνας πεζογράφος και περιηγητής Πausανίας (150-200 μ.Χ) στο δεκάτομο έργο του «Ελλάδος περιήγησις» αναφέρει πολλές πληροφορίες για την Ελλάδα της εποχής του. Στις σημαντικότερες καλλιέργειες της περιοχής της Ηλείας αναφέρει την κάνναβη, το λινάρι και τη βύσσο.³¹ Η κάνναβη ή το αφιόνι (όπιο) χρησιμοποιούνταν στη νεότερη Ελλάδα για να απαλύνουν τους σωματικούς πόνους, από ανθρώπους που δούλευαν στα χωράφια, σε χειρωνακτικές εργασίες και αργότερα στα εργοστάσια. «Στην περίοδο μετά τα Βυζαντινά και Υστεροβυζαντινά χρόνια η κάνναβη συνέχιζε να αυτοφύεται στον ελλαδικό χώρο ή και να καλλιεργείται σποραδικά και όχι σε οργανωμένη μορφή, κυρίως για να καλυφθούν οι ανάγκες των Τούρκων κατακτητών για χασίς και κλωστικές ίνες, ενώ παράλληλα οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν το φυτό και τα προϊόντα του στην παραδοσιακή λαϊκή ιατρική».³² Κατά την περίοδο αυτή ωστόσο έχει

εξυπηρετεί τις εκάστοτε σκοπιμότητες εκείνων που επιλέγουν και επιβάλλουν την απαγόρευση ορισμένων ουσιών, και σηματοδοτεί ένα πεδίο διευρυμένης αναπαραγωγής των συμφερόντων της κρατικής εξουσίας, του μεγάλου κεφαλαίου και του οργανωμένου εγκλήματος σε βάρος των χρηστών και της κοινωνίας». Γρίβας Κλεάνθης *Ο Αποδιοπομπαίος Τράγος*,σελ.78-82, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, Α εκδ. 1983.

²⁹ Υφαντής Δημήτρης, *Η Ηρωίνη, η Κοκαΐνη και η Μορφίνη στο Ρεμπέτικο Τραγούδι*. Ηλεκτρονική δημοσίευση στο www.geocities.com/hydragathering(τελευταία επίσκεψη 06/01/08)

³⁰Περισσότερα για το ρόλο και τη λειτουργικότητα της κάνναβης βλέπε άρθρο του Κλεάνθη Γρίβα στο: <http://www.zougla.gr/page.ashx?pid=2&aid=36748&cid=21> (τελευταία επίσκεψη 30/01/10).

³¹ « Η δε Ηλεία χώρα τά τε άλλα εστίν ες καρπούς και την βύσσον ουχ ήκιστα εκτρέφειν αγαθή. Την με δή κανναβίδα και λίνον καί την βύσσον σπείρουσιν όσοις η γη τρέφειν εστίν επιτήδειος[...] (Η χώρα Ηλεία είναι εύφορη σε παντοειδείς καρπούς, παράγει όμως ιδιαίτερα την βύσσο. Την κάνναβη, το λινάρι και την βύσσο τα καλλιεργούν όσοι έχουν κατάλληλη γι' αυτό γη. [...]).Pausanias, «Ελλάδος περιήγησις» στο Καραμπέλας Γιώργος, *Το Ιερό Χόρτο*, Ηλιακά Β', 26,6, εκδ. Οξύ, σελ. 273.

³² ό.π. σελ. 533

περισσότερο «ένα χαρακτήρα κοινωνικής χρήσης, δηλαδή όπως κάποιοι χρησιμοποιούσαν το αλκοόλ, το τσίπουρο, το ρακί ή το κρασί κάπως έτσι χρησιμοποιούσαν για κάποιο μεγάλο διάστημα την κάνναβη».³³

Υπάρχουν αναφορές που βεβαιώνουν την εξάπλωση της χρήσης χασίς στον Πειραιά από το 1880.³⁴ Η πρώτη γραπτή πηγή που βεβαιώνει τον εγκλεισμό ατόμου σε ψυχιατρικό νοσοκομείο για χρήση ναρκωτικών είναι το 1914 στο Δρομοκαΐτειο.³⁵ Από τις ελάχιστες αυτές ενδείξεις και με δεδομένη την απουσία συστηματικής βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αρχές του 20^{ου} αιώνα σηματοδοτούν μια σημαντική αλλαγή στη χρήση των ψυχοτρόπων ουσιών, αφού η κοινωνική πρακτική που μπορεί να χαρακτήριζε αυτές τις ουσίες μέχρι τότε αρχίζει να διαφοροποιείται. Πλέον σταδιακά οι ψυχοτρόπες ουσίες αρχίζουν να ταυτίζονται με τους κοινωνικά απόκληρους, το κοινωνικό περιθώριο.

Με δεδομένη την απουσία συστηματικών και επαρκών στοιχείων σχετικά με την κοινωνική πρακτική της χρήσης χασίς, η αλλαγή αυτή μπορεί να φανεί πιο καθαρά και από τον τρόπο που αντιμετώπιζε το κράτος το φαινόμενο της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών από το 1850 έως το 1936. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα το ελληνικό κράτος φαίνεται όχι μόνο να μην είναι εχθρικό απέναντι στην καλλιέργεια της κάνναβης, αλλά να προτρέπει τους αγρότες να ασχολούνται με αυτή την καλλιέργεια: «Γύρω στο 1850 το υπουργείο γεωργίας κάλεσε Αιγυπτίους και Κυπρίους για να δείξουν στους Έλληνες γεωργούς πώς να καλλιεργούν την κάνναβη».³⁶ Το 1890 ο υπουργός Εσωτερικών Στέφανος Δραγούμης με την υπ' αριθμόν 22/5070 εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, την οποία ακολούθησε η υπ' αριθμόν 13509 διαταγή της διοικητικής

³³ Υφαντής Δημήτρης, συνέντευξη στην εκπομπή *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα*, η οποία είναι αναρτημένη στο http://www.rwf.gr/interviews_senaria-new.php?id=138&interview=1&interview_id=210 (τελευταία επίσκεψη 06/01/08).

³⁴ « Ήδη από το 1880 η εξάπλωση του χασίς στον Πειραιά ήτο σημαντική και υπήρξε μέγας αριθμός χαμαιτυπείων και άλλων κέντρων όπου εκαπνίζετο το χασίς.» Στριγγάρης Μ., «"Χασίς" Ψυχοπαθολογία, Κλινική, Κοινωνιολογία, εγκληματολογία του κανναβισμού», 1937, στο *Ημερολόγιο 2006 - Ο Πειραιάς και το ρεμπέτικο τραγούδι*.

³⁵ Υφαντής Δημήτρης, συνέντευξη στην εκπομπή *Ρεπορτάζ χωρίς σύνορα*, η οποία είναι αναρτημένη στο http://www.rwf.gr/interviews_senaria-new.php?id=138&interview=1&interview_id=210 (06/01/08).

³⁶ ό.π.

αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς απαγορεύει τη χρήση χασίς μόνο στις φυλακές.³⁷ Στην πραγματικότητα η διαταγή αυτή δεν εφαρμόζεται και η χρήση χασίς συνεχίζει να διαδίδεται. Στη συνέχεια, το 1919 το ελληνικό κράτος με νόμο απαγορεύει την χρήση χασίς σε άτομα που διήγαν άτακτο βίο. Ο συγκεκριμένος νόμος είναι ο νόμος «περί αλητείας» άρθρο 5 του ν. 1681/1919.³⁸ Το 1920 με το νόμο 2107/1920 «περί απαγορεύσεως της καλλιέργειας, της εμπορίας και της καταναλώσεως ινδικής καννάβεως», απαγορεύεται η παραγωγή, η εμπορία και η χρήση χασίς.³⁹ Ο νόμος αυτός στη συνέχεια αναβάλλεται και τελικά εφαρμόζεται το 1936 από την δικτατορία του Μεταξά.⁴⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο νόμος του 1920 βρήκε μεγάλες αντιδράσεις από τους αγρότες που έβλεπαν την παραγωγή τους σε χασίς να μένει αδιάθετη, αλλά και από αρκετούς πολιτικούς, οι οποίοι προκειμένου να μην χάσουν την εκλογική τους

³⁷ «[...] η χρήσις του χασίς παράγει ολέθρια αποτελέσματα, οφείλομεν να απαγορεύσωμεν αυτήν αυστηρώς. Επί τούτω δ' εντελλόμεθα, ίνα προσκαλέσητε πάσας τάς δημοτικές και αστυνομικές αρχάς του υπό την διοίκησίν σας νομού να εκδώσωσι δυνάμει της παρούσης, των άρθρων 24-26 του περί δημοτικής αστυνομίας νομού και του άρθρου 8 του από 29 Μαρτίου 1835 Β. Διατάγματος, αστυνομικήν διάταξιν, δι' ής ν' απαγορεύσωσι την χρήσιν του χασίς εν τοις καφενείοις και οπουδήποτε αλλαχού[...] να επιστηθεί δε προσοχή άγρυπνος υπό τε των αστυνομικών οργάνων και της χωροφυλακής, προς ην θέλουσι κοινοποιηθή ή τε παρούσα και αι εκδοθησόμενα αστυνομικά διατάξεις, όπως δι' ενδελεχούς εξετάσεως και ερεύνης καταστήσωσιν ενεργόν την απαγόρευσιν δια της άμέσου καταδίωξεως των παραβατών και της κλείσεως των καταστημάτων αυτών.

Περί του αποτελέσματος των προς εκτέλεσιν της παρούσης ενεργειών υμών, απεκδεχόμεθα εν καιρώ αναφοράν σας.

Εν Αθήνας τη 27 Μαρτίου 1890. Ο Υπουργός Σ. Δραγούμης». Καράμπελας Γιώργος, *Το Ιερό Χόρτο*, σελ. 555.

³⁸ <http://www.ministryofjustice.gr/print.php?sid=73> (τελευταία επίσκεψη 06/01/08).

³⁹ <http://www.ministryofjustice.gr/print.php?sid=73> (τελευταία επίσκεψη 06/01/08).

⁴⁰ Ο Κουνάδης αναφέρει σχετικά: « Η εφαρμογή του νόμου 2107 του 1920 μετετέθη με απόφαση της Βουλής (νόμος 3070 του 1924) κατ' αρχήν για την 1/1/1926 και εν συνέχεια για την 1/1/1936. Αυτή η περίοδος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η 15ετία της «ημιπαρανομίας» του χασίς». Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ. 245.

πελατεία, έβγαζαν λόγους στη βουλή υπέρ της χρήσης του χασίς.⁴¹ Για να γίνουν ποιο κατανοητοί οι λόγοι που μπορεί να οδήγησαν τον νόμο 2107 σε συνεχείς αναβολές και αντιδράσεις θα πρέπει να αναφερθεί ότι το 1906 το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά επεμβαίνει στα χωράφια που καλλιεργούσαν ινδική κάνναβη. Αφού καταγράφηκαν οι γαίες όπου καλλιεργούσαν κάνναβη, με τον νόμο ΓΡΚΓ'/1906 οι αγρότες της συγκεκριμένης καλλιέργειας όφειλαν να καταβάλουν στο κράτος 8 δραχμές ανά στρέμμα. «Ο νόμος (ΓΡΚΓ'/1906)[...] ορίζει ότι τα ποσά που εισπράττονται από το Δημόσιο καταθέτονται σε κάποιο λογαριασμό της Εθνικής Τράπεζας και χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για την αποξήρανση ελών, τελμάτων, την κατασκευή δημοτικών οδών κλπ. Κατά προτίμηση μάλιστα τα έργα αυτά γίνονταν στους δήμους απ' όπου προέρχονται οι φόροι, δηλαδή στους δήμους όπου γίνεται καλλιέργεια ινδικής κάνναβης».⁴² Από όλα αυτά διαπιστώνεται ότι το Δημόσιο θα έχανε αρκετές εισφορές εάν ο νόμος 2107 έμπαινε σε εφαρμογή.

Ωστόσο ενώ το χασίς ποινικοποιείται -ή γίνεται προσπάθεια να ποινικοποιηθεί- δε συμβαίνει το ίδιο και με το «παυσίπονο» της Bayer, την ηρωίνη ⁴³ (εικόνα 2, σελ 21).

⁴¹ Μία από τις απόψεις που επικρατούν για το λόγο της μετάθεσης της εφαρμογής του νόμου 2107 του 1920 είναι και αυτή που θέλει το κράτος να λαμβάνει οικονομικές απολαβές από το εμπόριο του χασίς. «Το πολυτραγουδισμένο «Μαυράκι» δεν είναι μόνο απαντοχή χιλιάδων εξαθλιωμένων αλλά και βάλαμο της βαριάς τραυματισμένης ελληνικής οικονομίας· από τις ελάχιστες πηγές εσόδων του κρατικού κορβανά. Γι' αυτό και διαρκώς αναβάλλεται η εφαρμογή του νόμου 2107. Με τον νόμο 3070 (24 Μαρτίου 1924), επαναφέρονται οι διατάξεις του 1906 για την εξαγωγή του χασίς και μετατίθεται η υλοποίηση του 2107 την 1η Ιανουαρίου 1926. Με το νομοθετικό διάταγμα στις 7 Νοεμβρίου 1925, παρατείνεται η δυνατότητα νόμιμης χρήσης και εμπορίας χασίς μέχρι την 1η Ιανουαρίου 1936!» (Συγγραφέας άρθρου: ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ). Βλ. : <http://www.rembetiko.gr/forums/showthread.php?t=16110>(τελευταία επίσκεψη 06/01/08). Επίσης βλ. Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, εκδ. «Νέα Σύνορα» Α.Α Λιβάνη, Αθήνα 1983, σελ. 183-194.

⁴² Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, σελ. 184.

⁴³ «Πρωτοκατασκευάστηκε το 1874 από τους Beckett και Wright. Άρχισε να εφαρμόζεται θεραπευτικά το 1896 από τον Dresser και να παράγεται βιομηχανικά από την φαρμακευτική εταιρεία Bayer το 1898». Κλεάνθης Γρίβας, *Ο Αποδιοπομπαίος Τράγος*, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, (πρώτη έκδοση 1983), σελ. 133. Η παραγωγή της από την Bayer σταμάτησε το 1910. Βλ. <http://en.wikipedia.org/wiki/Heroin>

Εικόνα 2: Το μπουκαλάκι της Bayer με την ηρωίνη. Δίπλα από το μπουκαλάκι (με χρονολογία 1901) βρίσκεται η διαφήμιση του φαρμακείου στην Ν. Υόρκη που προμήθευε ηρωίνη, σχετικά με τις ευεργετικές ιδιότητες της ουσίας. Μεταξύ άλλων αναφέρεται: Καλύτερη ανακούφιση όλων των ειδών βήχα. (Επίμονος βήχας, βρογχίτιδα, πνευμονική φυματίωση). Η εικόνα είναι από www.wordpress.com

Η ουσιαστική ποινικοποίηση της ηρωίνης γίνεται το 1932 με τον νόμο 5539/1932 «περί μονοπωλίου των ναρκωτικών φαρμάκων και του ελέγχου αυτών»,⁴⁴ ο οποίος περιλάμβανε για πρώτη φορά στον πίνακα των απαγορευμένων ψυχοτρόπων ουσιών το χασίς, καθώς και τα οπιούχα, με αποτέλεσμα να ορίζονται και αυτά «επίσημα» ως απαγορευμένες ναρκωτικές ουσίες. Από το 1920 (με το Άρθρο 1 του Νομοθετικού Διατάγματος της 24/12/1920 «Περί παραγωγής και εμπορίας του οπίου, της μορφίνης, κοκαΐνης, ηρωίνης και αλάτων αυτών»)⁴⁵ μέχρι το 1932 η καλλιέργεια, η εμπορία, η εισαγωγή και η κατανάλωση της ηρωίνης (και μαζί της μορφίνης και της κοκαΐνης) τίθεται υπό τον έλεγχο του κράτους.⁴⁶ Έτσι εφόσον η καλλιέργεια, η εμπορία, η εισαγωγή και η χρήση των παραπάνω ουσιών γίνονταν σύμφωνα με τις διατυπώσεις που εξασφάλιζαν τον κρατικό έλεγχο, οι παραπάνω δραστηριότητες ήταν νόμιμες. «Τα παράγωγα του οπίου, η μορφίνη και η ηρωίνη, έκαναν θραύση στο δυτικό κόσμο την εποχή εκείνη. Δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι η μορφίνη, πέρα από την αλόγιστη και καταχρηστική διάδοσή της, στην διάρκεια του Α Παγκοσμίου πολέμου, συνέβαλε σημαντικά στην ανακούφιση χιλιάδων σακατεμένων στρατιωτών. Έτσι και στην Ελλάδα αντί να απαγορευτεί η καλλιέργεια της “παπαρούνας”- κάτι που έγινε με την καλλιέργεια χασίς- επιτράπηκε, αφού

⁴⁴ <http://www.ministryofjustice.gr/print.php?sid=73> (06/01/08).

⁴⁵ Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, σελ. 184.

⁴⁶ Βασική καινοτομία του νόμου 5539/1932 “Περί μονοπωλίου των ναρκωτικών φαρμάκων και του ελέγχου αυτών” από το Ν.Δ του 24/12/1920 είναι ότι ο 5539/1932 «χαρακτηρίζει τις ως τότε γνωστές ουσίες (όπιο, μορφίνη, ηρωίνη, κοκαΐνη, χασίς κ.α.) ως “ναρκωτικά”, σε αντίθεση με όσα καθόριζαν τα ως τότε νομοθετήματα». ο.π., σελ 188.

επιβλήθηκε ο κρατικός έλεγχος [...]. Η χρήση βέβαια αυτών των ουσιών για λόγους μη θεραπευτικούς απαγορεύτηκε».⁴⁷

Σ' αυτό το σημείο θα ήταν σημαντικό να δοθεί ένα στίγμα για το πόσο η ηρωίνη είχε «διεισδύσει» στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η Μικρασιατική καταστροφή με τις τεράστιες κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της δημιουργεί το κατάλληλο περιβάλλον για την ανάπτυξη της χρήσης ψυχοτρόπων. «Τα στοιχεία των επίσημων υπηρεσιών του κράτους είναι καταθλιπτικά. Αν κάναμε μια αναγωγή δεδομένων της περιόδου γύρω στο 1930 και της σημερινής για την περιοχή των αστυνομικών διευθύνσεων Αθηνών – Πειραιώς, με βάση τα πληθυσμιακά στοιχεία και τις συλλήψεις – καταγραφές των χρηστών, μπορούμε να πούμε ότι η χρήση της ηρωίνης εκείνη την περίοδο ήταν 30 με 40 φορές μεγαλύτερη».⁴⁸ Για να είναι εφικτή η αναγωγή πρέπει να λάβουμε υπόψιν ότι οι αστυνομικές αρχές συλλαμβάνουν⁴⁹ μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό από τους χρήστες (πίνακες 1,2,3, σελ. 23, 24). Από τους παρακάτω πίνακες διαπιστώνεται ότι από το 1930 έως το 1933 σταδιακά η ηρωίνη αυξάνεται στις προτιμήσεις ενώ οι χρήστες χασίς φαίνεται να μειώνονται. Έτσι λοιπόν ενώ το 1930 οι συλληφθέντες χρήστες χασίς καταγράφονται σε 552 και οι χρήστες της ηρωίνης σε 143, το 1932 οι χρήστες χασίς μειώνονται σε 370 ενώ οι χρήστες ηρωίνης αυξάνονται στους 409. Τέλος το 1933 οι χρήστες χασίς συνεχίζουν να μειώνονται σε 340 ενώ οι

⁴⁷ ο.π σελ. 187.

⁴⁸ Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ. 245.

⁴⁹ Η συνήθης πρακτική του κράτους απέναντι στο φαινόμενο των ναρκωτικών είναι η καταστολή. Πρακτική που αποδεδειγμένα δεν βγάζει πουθενά και συμπεριφέρεται στον απλό χρήστη σαν εν δυνάμει εγκληματία. Έτσι με αυτό τον ανορθόδοξο τρόπο το κράτος προσποιείται ότι συμβάλλει στην αντιμετώπιση του φαινομένου των ναρκωτικών. «Είναι γεγονός ότι στο εδώλιο του κατηγορουμένου για αδικήματα που συνδέονται με τις εναγώνιες προσπάθειες του εξαρτημένου να εξασφαλίσει τη δόση του (κλοπές, μικροδιακίνηση, πορνεία, κλπ.), οδηγούνται σχεδόν πάντα άτομα με προλεταριακή ή μισοπρολεταριακή προέλευση [...]. Ο κοινωνικά προνομιούχος εξαρτημένος δεν έχει ανάγκη να κλέψει, να κάνει μικροδιακίνηση ουσιών ή να εκπορνευτεί προκειμένου να εξασφαλίσει την ουσία που χρειάζεται. Ο κοινωνικά μη-προνομιούχος εξαρτημένος δεν μπορεί παρά να κλέψει, να κάνει μικροδιακίνηση ουσιών ή να εκπορνευτεί προκειμένου να εξασφαλίσει τη δόση του. Μ' άλλα λόγια το τι θα κάνει και το τι δεν θα κάνει ένας εξαρτημένος δεν καθορίζεται από το γεγονός ότι είναι εξαρτημένος αλλά από την κοινωνική του κατάσταση και τους νόμους της μαύρης αγοράς. Συνεπώς είναι προφανές ότι η εγκληματικότητα δεν προάγεται απ' αυτή καθαυτή τη χρήση των απαγορευμένων ψυχοτρόπων ουσιών, αλλά από την απαγόρευση και τη δίωξη τους». Κλεάνθης Γρίβας, *Ο Αποδιοπομπαίος Τράγος*, σελ 109- 110.

χρήστες της ηρωΐνης μειώνονται σε 248. Ο λόγος αυτού του φαινομένου μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητός εάν ληφθεί υπόψιν ότι από το 1920 (Ν.2107/1920, που συνέχεια αναβάλλεται) υπάρχει η ημιπαρανομία της καλλιέργειας ινδικής κάνναβης και συγχρόνως επιτράπηκε η καλλιέργεια της παπαρούνας κάτω από κρατικό έλεγχο (Άρθρο 1 του Νομοθετικού Διατάγματος της 24/12/1920). «Σιγά σιγά λοιπόν το χασίς γίνεται δυσεύρετο αφού η ντόπια παραγωγή είναι παράνομη και συνεπώς η “αγορά” στρέφεται στην εισαγωγή του».⁵⁰

* Ηλικία συλληφθέντων	Συγγελήφθησαν επί παραβάσε, του Ν. περί ναρκωτικών φαρμάκων.-		Συγγελήφθησαν καπνίζοντες χασίς εις κέν- τρα, εν οίς παράχεται κατά σύστημα τά μέσα προς χασισοποιάν		Συγγελήφθησαν επί αλητεία, εξηκριβωθη ότι επιδού- κασαν χασίς. * έχουν μεσσίσει ναρκωτικά		Σύνολο	
	άνδρες	Γυναί- κες	άνδρ.	Γυν.	άνδρ.	Γυν.	άνδ.	Γυν.
* Από 10-14 ετών	-	-	1	-	-	-	1	-
■ 15-20 "	21	3	5	1	105	-	131	4
■ 21-30 "	85	3	49	1	218	1	352	5
■ 31-40 "	25	1	38	-	90	-	153	1
■ 41-60 "	2	-	4	-	39	-	45	-
■ 61-70 "	3	-	-	-	-	-	3	-
■								
Σύνολο	136	7	97	2	452	1	685	10

51

Πίνακας 1: Συγκεντρωτικός πίνακας των συλληφθέντων ανδρών και γυναικών, κατά το έτος 1930, με ηλικίες και είδος παραβάσεων (του Ν. περί ναρκωτικών φαρμάκων, καπνίζοντες χασίς εις κέντρα και επί αλητεία). Άνδρες 685 έναντι 10 γυναικών.

⁵⁰ Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, σελ. 192.

⁵¹ Οι πίνακες 1,3 είναι από το αρχείο του Αρ. Κουτσουμάρη στο Ελληνικό Λογοτεχνικό & Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.). Βλ. και Canavaccio (ομαδικό πόνημα), εκδ. Heteron, Αθήνα 2008, σελ. 47. Ο πίνακας 2 δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στην «Ιατρική Εφημερίδα» στις 5/2/1933. Βρίσκεται στο βιβλίο του Κ. Γαρδίκας, *Εγκληματολογία*, 5^η έκδοση. Βλ. Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, σελ. 189.

	Έτος 1933	Έτος 1932
Σύνολον περιπτώσεων παραβάσεως νόμου ναρκωτικών	620	810
Κατεΐχον προς ίδιαν		
'Ηρωΐνην	248	409
Κοκαΐνην	10	16
χρήσιν ή προς έμπορίαν Μορφΐνην	7	1
ή καί προς άμφοτέρους Χασΐς	340	370
τούς σκοπούς		
'Οπιον	3	—
'Εξ άλλων τών ειδών	12	14

Πίνακας 2: Συγκεντρωτικός πίνακας συλληφθέντων για παράβαση του νόμου για τα ναρκωτικά κατά τα έτη 1932-1933

ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟ	Α	Α	Α
10 - 14 έτων		1		1
15 - 20 "	21	5	105	131
21 - 30 "	85	49	248	352
31 - 40 "	25	38	90	163
41 - 60 "	2	4	33	45
61 - 70 "	3			3
ΣΥΝΟΛΟΝ	136	97	452	685
			ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	
Καφετζήλαι	35	8		43
Οπότελνη καφετζήλαι	23			23
Φαρμακόμεσοροι	2			2
Ύπαλλη Φαρμακείαι	2			2
Βιοτέχναι	9	5	20	33
Πλανόδιοι Μικροπωληταί	4	6		10
Εμπροθεταί	11		5	16
Ταξιακοί	4	3		7
Βοσκώται	5	10	12	27
Ύδουροι κολοκύνθου	3	7	4	14
Παρασκευασταί	3			3
Διδασκαί	5			5
Άεργη	31	36	401	468
Βιωμαί				
Τεχνίται		2		2
Πρωτοδικαί		8	5	14
Στρατιωτικοί		2		2
Καρραγωγεί		10	4	14
ΣΥΝΟΛΟΝ	136	97	452	685
			ΚΑΤΑΓΩΓΗ	
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	39	34	163	236
Πελοπόννησος	14	19	80	112
Νήσα Αίγαιου Πελάγους	8	4	30	42
Νήσια Νήσος	11	9	10	30
Κρήτη	10		8	18
Θεσσαλία	10	4	5	19
Ανατ. Μακεδονία	2	1		3
Δυτική	4	1		5
Θράκη			4	4
Μητρώση			10	10
Μικρά Ασία	21	16	110	147

Πίνακας 3: Τα επαγγέλματα και οι τόποι καταγωγής των συλληφθέντων τοξικομανών και χασισοποτών, Στην πρώτη κάθετη στήλη ο αριθμός των τοξικομανών (κοκαΐνη, ηρωΐνη, μορφΐνη). Στη δεύτερη, οι χασισοπότες που συνελήφθησαν να καπνίζουν κατα μόνας. Η τρίτη στήλη περιλαμβάνει τους καπνίζοντες εντός κέντρων στα οποία «κατά σύστημα παρείχοντο τα μέσα προς χασισοποσία».

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι ουσιαστικά η απαγόρευση της παραγωγής και χρήσης του χασίς επιβλήθηκε το 1936 με τη δικτατορία του Μεταξά ενώ το διάστημα από το 1920 έως το 1936 το χασίς παρέμενε σε ένα καθεστώς ημιπαρανομίας λόγω του ασαφούς νομοθετικού πλαισίου. Η εξέλιξη λοιπόν του νομικού πλαισίου για το χασίς συνδέεται με τη σταδιακή αλλαγή της θεωρούμενης χρήσης του από απλή καθημερινή κατανάλωση συνδεδεμένη με μια σειρά από κοινωνικές δραστηριότητες σε θεωρούμενη μαζική εξάρτηση. Έτσι μολονότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την εξάπλωση του φαινομένου, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς με βάση τις αλλαγές στο νομικό πλαίσιο ότι, όταν το φαινόμενο φαίνεται να παίρνει μεγάλες διαστάσεις και να ξεφεύγει από τα μέχρι τότε πλαίσια και όρια χρήσης του, δημιουργείται ο νόμος της απαγόρευσης παραγωγής και χρήσης.

Αν λοιπόν στα μέσα και στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι αντιδράσεις στην παραγωγή και τη χρήση του χασίς είναι λίγες, αυτό αποδίδεται από τη μια μεριά στην περιορισμένη, τοπικά προσδιορισμένη πρακτική και από την άλλη στην ελαστικότητα του νόμου. Η κατάσταση διαφοροποιείται αισθητά την περίοδο 1900- 1950. Στο διάστημα αυτό και με δεδομένης της ύπαρξης μεγάλου αριθμού εξαθλιωμένων και περιθωριακών μαζών που αρχίζουν να χρησιμοποιούν το χασίς ως μέσο αντιμετώπισης της σκληρής πραγματικότητάς τους, οι φωνές πολλαπλασιάζονται, με αποτέλεσμα τη θεσμική πλέον απαγόρευση της παραγωγής και της χρήσης του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΡΕΜΠΕΤΩΝ

2.1. Η ταξική τοποθέτηση της ρεμπέτικης κοινωνίας σε σχέση με τη γενικότερη κοινωνία.

Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μεγάλες μάζες ανθρώπινου δυναμικού μετακινούνται προς τα μεγάλα λιμάνια και αστικά κέντρα της Σμύρνης, του Πειραιά, της Ερμούπολης κ.α. Το ανθρώπινο δυναμικό εξωθήθηκε σε αυτές τις περιοχές εξαιτίας πολιτικό-ιστορικών λόγων που αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, καθώς και σε αναζήτηση εργασίας.

Πολλοί από τους νέους κατοίκους, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο (βλ. σελ.12-16), αφομοιώνονται από τα νέα δεδομένα και εντάσσονται στο ενεργητικό εργατικό δυναμικό των πόλεων. Ένα μεγάλο μέρος τους ωστόσο περιθωριοποιείται συμμετέχοντας σε παράνομες δραστηριότητες για την εξεύρεση χρημάτων (εμπόριο ψυχοτρόπων ουσιών, πορτοφολάδες, σωματεμπορία), καθώς και σε ευκαιριακές εργασίες με ελάχιστα κέρδη. Οι μάζες αυτές των ανθρώπων, σύμφωνα με πολλούς μελετητές, ονομάζονται «υποπρολετάριοι»⁵² και θεωρούνται πως δεν έχουν σαφή πολιτική ιδεολογία. Επίσης σημαντική μερίδα ερευνητών υποστηρίζουν ότι από αυτούς ακριβώς γεννιέται το ρεμπέτικο τραγούδι.⁵³ Μια πιο πρόσφατη άποψη, η οποία

⁵² Οι υποπρολετάριοι (ιδιαίτερα οι τάξεις των λούμπεν) αποτελούν ένα εύκαιρο και φθηνό εργατικό δυναμικό. Επίσης χρησιμοποιούνται και από κάθε λογής πολιτική εξουσία είτε για επιβεβαίωση της κρατικής εξουσίας, είτε για εξεγέρσεις και επαναστάσεις από διάφορα κινήματα. Βλ. Πετρόπουλος Ηλίας, *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης*, σελ 59.

⁵³ Αξίζει να αναφερθεί ότι στις τάξεις των ρεμπετών υπήρχαν και προσωπικότητες που είχαν σαφή πολιτική ένταξη. Τέτοια περίπτωση είναι α) ο Μπαγιαντέρας, ο οποίος αφού αποτοξινώνεται από την ηρωίνη γίνεται «συνειδητός υμνητής της Αντίστασης» και εγγράφεται στο ΚΚΕ. (Γεωργιάδης Νέαρχος, *Ρεμπέτικο και Πολιτική*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999, σελ 130), β) η Σωτηρία Μπέλου που «κατά την κατοχή συνδέθηκε με την ΕΠΟΝ, συνελήφθη και βασανίστηκε από τους Γερμανούς». (Αλεξιάτος Γιώργος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Γειτονίες του Κόσμου, Αθήνα, 2008 σελ. 302), γ) και η ιδιαίτερη περίπτωση του Βαγγέλη Παπάζογλου που χωρίς να ανήκει ξεκάθαρα σε κάποια πολιτική

επανεξετάζει την έννοια του περιθωρίου, θέλει το ρεμπέτικο να μη συνδέεται μόνο με την κατηγορία του υποπρολεταριάτου, καθώς μέσα σ' αυτό υπήρχαν και πάρα πολλοί καλλιτέχνες που κάθε άλλο παρά περιθωριακοί φάνταζαν.⁵⁴ Σχετικά με την «περιθωριακή φύση» του ρεμπέτικου ο Gaunlett αναφέρει: «Ο ελληνικός παραβατικός υπόκοσμος των πόλεων, έκφραση του οποίου θεωρείται εν όλο ή εν μέρει το ρεμπέτικο, δεν υπήρξε ποτέ ευκρινώς οριοθετημένο τμήμα της αστικής κοινωνίας. Ενώ μπορεί βασίμως να υποτεθεί ότι ο υπόκοσμος κατά το κύριο σώμα του μετέχει εγγενώς στην παράνομη και αντικοινωνική δραστηριότητα, στις τάξεις του περιλαμβάνει επίσης ποικίλους παραβατικούς και κοινωνικά παράσιτα (όπως είναι οι τοξικομανείς, οι αλητόβιοι, οι επαίτες), που δεν μπορούν να καταχωρηθούν στους ενεργούς εγκληματίες. Τέλος, πέραν αυτών, στην περιφέρεια του υποκόσμου ζουν οι ανειδίκευτοι και υποαπασχολούμενοι εξαθλιωμένοι, οι οποίοι ενδεχομένως να εμπλέκονται ευκαιριακά σε παράνομη δραστηριότητα. Η σχετικά όψιμη, επίσημη απαγόρευση κάποιων δραστηριοτήτων του υποκόσμου (όπως η εμπορία και κατανάλωση χασίς) στην Ελλάδα κατέστησε περισσότερο δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές».⁵⁵ Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της αναφοράς σχετικά με την «πλαστικότητα» των ορίων του περιθωρίου πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός ότι υπήρχαν και πολλοί καλλιτέχνες που δεν ήταν περιθωριακοί. Παρόλα αυτά όμως δεν έπαυαν να αντλούν τα θέματά τους από το περιθώριο.

παράταξη η πράξη του να αποσυρθεί από την δισκογραφία, αντιδρώντας έτσι στη λογοκρισία του Μεταξά, δείχνει ένα πολιτικοποιημένο και συνειδητοποιημένο άτομο. Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β',σελ 19-46.

⁵⁴ «Η έρευνα μέχρι τώρα, αποδεικνύει ότι είναι ανατρεπτικό.[...] Μέχρι πρόσφατα, η κυριαρχούσα άποψη ισχυριζόταν ότι, όντως το ρεμπέτικο ως δημιουργία άνηκε σε στρώματα κοινωνικά που ήταν στο περιθώριο της κοινωνίας και ότι τα στρώματα αυτά επέβαλαν αυτό το μουσικό είδος. Η μελέτη όμως αυτού του φαινομένου είναι πια πολύ αυστηρή. Δεν μπορεί ένα περιθωριακό είδος να επιβάλλεται στη δισκογραφία και να καταλαμβάνει χώρους που άνηκαν στο δημοτικό ή στο ελαφρό ή στην οπερέτα. Δεν εξηγείται πώς στη δισκογραφία του Μεσοπολέμου κυριαρχούν τα ρεμπέτικα τραγούδια και πώς άνθρωποι όπως ο Παναγιώτης Τούντας, ο Κώστας Σκαρβέλης, ο Δημήτρης Σέμσης που παίρνουν θέσεις στις εταιρίες δίσκων είναι ταυτόχρονα και συνθέτες ρεμπέτικων τραγουδιών και κανείς δεν αμφισβητεί την καλλιτεχνική τους αξία.[...]πώς οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το τραγούδι αυτό αφορούσε ανθρώπους μιας μικρής κοινωνικής ομάδας; Επομένως, όσοι ισχυρίζονται ότι το ρεμπέτικο ήταν περιθωριακό τραγούδι, σε ποια περίοδο ιστορική αναφέρονται;». ό.π, σελ 458- 459.

⁵⁵ Gaunlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι*, εκδ. Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001, σελ 45.

2.2. Η έννοια και ο χαρακτήρας του μάγκα, της μαγκιάς και των συνώνυμών του.

Το ετερόκλητο της ρεμπέτικης κοινωνίας φαίνεται να συνέχεται μέσω συγκεκριμένων κωδίκων συμπεριφοράς με πιο σημαντικό αυτόν της μαγκιάς. Στις αφηγήσεις ρεμπετών καθώς και στα τραγούδια τους η έννοια του μάγκα και των συνώνυμών του (κουτσαβάκης, δερβίσης, παλικάρι, νταής, κ.α.) συναντιέται πλείστες φορές, γεγονός που μαρτυρά τη σημασία της. «Πρόκειται για μια κοινωνική κατηγορία ατόμων που υιοθετούσαν ιδιαίτερους αξιακούς κώδικες και πρότυπα συμπεριφοράς και ξεχώριζαν από τη χρήση ιδιαίτερων στυλιστικών χαρακτηριστικών».⁵⁶ Επίσης «ο μάγκας απεικονίζεται ως ένα εξιδανικευμένο πρόσωπο, φορέας και εκφραστής αρετών και προτύπων όπως η ανδρεία, η γενναιότητα, το φιλότιμο, ο αυτοέλεγχος, η μπέσα και η σωφροσύνη».⁵⁷ Οι ιδιαίτεροι τρόποι συμπεριφοράς καθώς και η ιδιαίτερη εξωτερική εμφάνιση κάνουν τον μάγκα να ξεχωρίζει. Για να οριστεί κάποιος ως μάγκας λοιπόν θα έπρεπε να υιοθετήσει ορισμένους τύπους συμπεριφορών. Αρκετές είναι οι φορές όπου «η μαγκιά που αναγνωρίζεται σε κάποιον έχει να κάνει με τη δυνατότητα συμμετοχής σε δραστηριότητες (και ενδεχομένως, ελέγχου τους) που ποινικοποιούνται στην πόλη(...)».⁵⁸ Ο μάγκας ως επί το πλείστον έκανε χρήση χασίς. «Η πρώτη φορά που βρέθηκα στον τεκέ και που έκρινε την ζωή μου (...) Για πρώτη φορά είχα πολύ ζαλιστεί, βούρκωσαν τα μάτια μου, άρχισα τον εμετό, έβηχα πάρα πολύ κι ένιωσα σα να γύριζε ο κόσμος σβούρα. Ήταν αδύνατο να κουνηθώ από την θέση μου. (...) Τι με έκανε και ξαναπήγα και δεν σταμάτησα; Το ντερβισιλίκη μου. Το ντερβισιλίκη πάει να πει ότι ήμουνα μάγκας φιλότιμος (...) Ήμαστε μάγκες ιπότες».⁵⁹ Σε αυτή την αφήγηση διαπιστώνεται ότι η δυσάρεστη αίσθηση που προκάλεσε η χρήση του χασίς από τον Βαμβακάρη δεν στάθηκε ικανή να τον αποτρέψει από την περαιτέρω χρήση του για λόγους «μαγκιάς».

Από τις αφηγήσεις των ρεμπετών γίνεται προφανής η αξία της μαγκιάς και του μάγκα, αλλά ουσιαστικά «δεν μπορεί να διακρίνει κανείς καθορισμένες πρακτικές που

⁵⁶ Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1999, σελ. 184.

⁵⁷ ό.π., σελ.195.

⁵⁸ Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ 36, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003.

⁵⁹ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία* σελ 93-94, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

χαρακτηρίζουν κάποιον ως μάγκα.⁶⁰ Οι καυγάδες, οι φόννοι, το λαθρεμπόριο κλπ. άλλοτε αναφέρονται για να προσδιορίσουν κάποιον ως μάγκα άλλοτε πάλι ως επιβεβαίωση του ότι ο δράστης δεν είναι μάγκας».⁶¹ Ο Μάθησης, για παράδειγμα, αναφέρει « Σκότωναν έτσι από (...) μαγκιά».⁶² Στη συνέχεια όμως, όταν αναφέρεται στο φόνο του Σακαφλιά από τον Αντωνίτση, δεν θα αναγνωρίσει την πράξη αυτή ως μάγκικη: « Ο Αντωνίτσης έφαγε τον Σακαφλιά μπαμπέσικα εκεί στη φυλακή, στη στενή, τότε ξαποστείλανε στον άλλο κόσμο- και με την αβάντα της διεύθυνσης της φυλακής.»⁶³ Έτσι λοιπόν, ενώ η μαγκιά συνδέεται με πράξεις βίας, στις αφηγήσεις και στα τραγούδια, δεν είναι αυτές καθαυτές οι πράξεις που την καθορίζουν. Ο μάγκας γενικά χαρακτηρίζεται ως άνθρωπος καλός και σεβαστός. «Πάντως οι μάγκες τότες, εκτός απ' αυτούς που ήταν αιμοβόροι, ακόμα και αυτοί που ήταν κλεφταράδες ήταν άνθρωποι καλοί. Ήσυχτοι, μερακλήδες [...]»⁶⁴ λέει ο Βαμβακάρης. Το θολό τοπίο που επικρατεί σχετικά με την οριοθέτηση της έννοιας του μάγκα και της μαγκιάς ξεδιαλώνεται, εάν κατανοηθεί ότι η συμπεριφορά στο πως θα χειρισθεί ένα θέμα ορίζει τον μάγκα και την μαγκιά. Κάθε γεγονός που καλείται να χειρισθεί ο μάγκας είναι διαφορετικό και ο τελικός χαρακτηρισμός κάποιου ως μάγκα κρίνεται τελικά από τον τρόπο διαχείρισης μιας κατάστασης.

Ο κώδικας της μαγκιάς συνιστά λοιπόν σημαντικό μέσο επίλυσης των διαφορών που προκύπτουν. Ο μάγκας δεν καταφεύγει στους επίσημους κοινωνικούς θεσμούς (αστυνομία, δικαστήρια) για να βρει το δίκιο του. Λύνει μόνος του τις 'υποθέσεις' του. «Συχνά ήταν έτοιμοι να κτυπηθούν με μαχαίρια για να αποδείξουν ποιος ήταν ο πιο θαρραλέος ή για ζητήματα απιστίας, ζήλιας ή για καρφώματα στην αστυνομία».⁶⁵ Ο Μάθησης αναφέρει σχετικά: « Όλοι οι μάγκες έτσι ήταν. Δεν πείραζαν ούτε κουνούπι,

⁶⁰ Δεν είναι μόνο ο μάγκας που είναι ένας ασαφής όρος, αλλά επίσης ο «καλός αστυνομικός», ο «καλός σωματέμπορας» και ο «καλός κλέφτης». Όλοι αυτοί οι όροι φαίνεται να συνδέονται με την μαγκιά, οπότε μοιραία χαρακτηρίζονται από ασάφεια. Για περισσότερα, βλ. Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια: Η Τέχνη των Σημείων*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004, σελ. 146- 158.

⁶¹ Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 36.

⁶² Χατζηδούλης Κώστας, *Ρεμπέτικη Ιστορία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1979, σελ. 85.

⁶³ ό.π., σελ 93.

⁶⁴ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία* σελ. 130.

⁶⁵ Κωνσταντινίδου Μαρία, *Κοινωνιολογική Ιστορία του Ρεμπέτικου*, εκδ. Σέλας, Αθήνα 1994, σελ. 53.

άμα δεν τους πείραζες. Ποτέ δεν έκαναν νταηλίκια χωρίς λόγο». ⁶⁶ Έτσι από τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι «η καταφυγή σε μια βίαιη πράξη, [...] διέρχεται από το γενικευμένο πρότυπο συμπεριφοράς του μάγκα». ⁶⁷ Όποιος επικαλεστεί την αστυνομία και τα δικαστήρια δεν ανήκει στους μάγκες. Όπως επίσης και η παρέα με ανθρώπους της αστυνομίας έβαζε τον τίτλο του μάγκα σε αμφισβήτηση: « Ελάτε εδώ κάθε μέρα, μας έλεγε, να περνάτε από εδώ να πιούμε καφέ. Αλλά μποράγαμε μεις κάθε μέρα να πηγαίνουμε; Μάγκες εμείς τώρα , να μας βλέπουν με τον Μουσχουντή;» ⁶⁸ Με αυτό τον προβληματισμό εκφράζεται ο Βαμβακάρης για τις φιλικές συναντήσεις του με τον διευθυντή της αστυνομίας της Θεσσαλονίκης.

Η αυτονομία που χαρακτηρίζει τα άτομα αυτά σε σχέση με τον κυρίαρχο πολιτισμό φαίνεται επίσης στις κινήσεις, το λεκτικό ιδίωμα και στην ενδυματολογία τους: «-Ντυνόμουνα έτσι μάγκικα, αλανιάρικα να πούμε. Δεν εντεινόμουνα έτσι αριστοκρατικά, να φορέσω γραβάτα, να φορέσω ρεπούμπλικα και τέτοια. Α όχι.[...] Δηλαδή, μπορεί να φορούσα ένα άριστο κοστούμι, χίλια, δύο χιλιάρικα, κι από μέσα να φορώ φανέλα. Ενώ ο άλλος μ' αυτό το κοστούμι θα φόραγε παπιόν». ⁶⁹ Από τα συμφραζόμενα διαπιστώνεται η σημασία που απέδιδαν οι ρεμπέτες στην εξωτερική εμφάνιση του μάγκα. «Τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του μάγκα συνέβαλαν στη συγκρότηση μιας διακριτής κοινωνικής φιγούρας». ⁷⁰

Μπορούν να διαπιστωθούν και πολλές επιπλέον διαφοροποιήσεις στην κατηγορία αυτή. Ο Μάθες αναφέρει πολλές από αυτές στην αυτοβιογραφία του. Ο «πορδόμαγκας», ο «μαχαλόμαγκας», ο «σκυλόμαγκας» , ο «πρωτόμαγκας» κτλ. ⁷¹ Για παράδειγμα ο μαχαλόμαγκας είναι αυτός ο τύπος του μάγκα που δεν βγαίνει από την γειτονιά του, από τον χώρο του. Ο πρωτόμαγκας είναι αυτός που είναι πρώτος στους μάγκες, ο καλύτερος. ⁷² Το άτομο που ήθελε να εισέλθει στον κόσμο της μαγκιάς ή να

⁶⁶ Χατζηδούλης Κώστας, *Ρεμπέτικη Ιστορία 1*, σελ. 87.

⁶⁷ Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια: Η Τέχνη των Σημείων*, σελ. 161- 162.

⁶⁸ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 166.

⁶⁹ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ. 122.

⁷⁰ Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, σελ.200.

⁷¹ Σχετικά με τις κατηγορίες του μάγκα, βλ. και: ό.π, σελ. 195-201.

⁷² Οι κατηγορίες του μάγκα μπορούν να διαπιστωθούν ακόμα και στο τελετουργικό της χασισοποσίας στο τεκέ. «[...] την πρώτη θέση καταλάμβανε ο "πατέρας", καταξιωμένος ντερβισόμαγκας, που συχνά ασκούσε το ρόλο του αρχηγού και συντονιστή της παρέας. Μετά ακολουθούσαν άλλοι γνωστοί και σεβαστοί μάγκες. Προς το μέσον και το τέλος του γύρου

ανέβει ιεραρχία έπρεπε να κάνει μια πολύ μεγάλη πράξη. Αρκετές φορές η πράξη αυτή ήταν η παρενόχληση ενός μεγάλου μάγκα. Έτσι διαπιστώνεται ότι η κάθε μορφή μάγκα έχει και την δική της αξία που την κάνει να διαφέρει από τις άλλες. «Όταν ο Νίκος ο Μάθεσης δηλώνει ότι δεν κάνει παρέα με «χαλήδες» αλλά με τους «μεγαλύτερους μάγκες», κάνει λόγο για την ύπαρξη ιεραρχίας στο χώρο των ρεμπετών[...]».⁷³

Αυτή η ιεραρχία φαίνεται να έχει και αντίκτυπο στην εξέλιξη της μάγκικης αργκό. «Όσο ο ρεμπέτης ανεβαίνει στην ιεραρχία της φάρας του, τόσο και εγκαταλείπει την αργκό».⁷⁴ Έτσι λοιπόν ένας πρωτόμαγκας κάλλιστα θα μπορούσε να μην χρησιμοποιεί την μάγκικη αργκό, διότι δεν του είναι αναγκαίο να αποδείξει πόσο μάγκας είναι.

Συνοπτικά ο κώδικας της μαγκιάς φαίνεται ότι έχει πολλές διαστρωματώσεις και σχετίζεται έντονα με την ανδροπρέπεια. Το πρότυπο αυτής στους κόλπους των ρεμπετών διαφέρει από αυτό της υπόλοιπης κοινωνίας που έχει σχέση με τον οργανωτικό χαρακτήρα.⁷⁵ Στους ρεμπέτες ο άνδρας πρέπει να είναι μάγκας. «Αυτό το πρότυπο συνέχει τη βία με την ανδροπρέπεια και ανακαλεί τις παραστάσεις της λεβεντιάς και της παλικαριάς (...)».

βρίσκονταν οι μεσαίοι τύπου μάγκες, οι μεσομπελαλήδες, και τελευταίοι οι νεώτεροι χρήστες που ονομάζονταν φυντάνια ή μορτάκια». ό.π, σελ. 213.

⁷³ Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 43.

⁷⁴ Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπετολογία*, σελ. 17.

⁷⁵ «[...] στα αστικά κέντρα διαπιστώνουμε μια παρόμοια αντίθεση μεταξύ του προτύπου του νοικοκύρη, που εδώ δηλώνει το νομοταγή, εργαζόμενο και καλό οικογενειάρχη, και εκείνου του ρεμπέτη, του μάγκα, που παραπέμπει στην παράδοση του λεβέντη/παλικαριού». Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 62.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΣΧΕΣΗ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΨΥΧΟΤΡΟΠΩΝ ΟΥΣΙΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στα προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάστηκε το ιστορικό πλαίσιο της κοινωνίας των ρεμπετών και τα χαρακτηριστικά της. Ένα σημαντικό στοιχείο που σχετίζεται με την παρούσα έρευνα και αποτελεί στοιχείο κοινωνικής πρακτικής που συνδέεται με την μουσική των ρεμπετών είναι αυτό των ψυχοτρόπων ουσιών, η παρουσία των οποίων επηρέασε και τη μουσική του ρεμπέτικου, καθώς και αρκετούς καλλιτέχνες του. Παρά την αναμφισβήτητη σχέση ανάμεσα στο φαινόμενο των ψυχοτρόπων ουσιών και αυτού του ρεμπέτικου, φαίνεται ότι αυτή συχνά διευρύνθηκε και μάλλον διογκώθηκε, έχοντας ως αποτέλεσμα την ταύτιση των δύο φαινομένων. Έτσι σήμερα μπορούμε να δούμε δισκογραφικές εταιρίες οι οποίες κυκλοφορούν ρεμπέτικα τραγούδια με τίτλους όπως «Τα Απαγορευμένα», «Τραγούδια με ουσίες», «Τραγούδια του περιθωρίου» κ.α που ενισχύουν την ταύτιση. Ακόμα και η εικονογράφηση στα εξώφυλλα αυτών των δίσκων συνήθως παραπέμπει στον κόσμο του περιθωρίου.

Η παρουσίαση της συζήτησης των ερευνητών για τις ψυχοτρόπες ουσίες στο ρεμπέτικο, θα ακολουθήσει την ακόλουθη διάκριση: καταρχήν θα γίνει αναφορά στους ερευνητές που συζητούν το φαινόμενο της ρεμπέτικης δημιουργίας με ταξικούς όρους, και κατατάσσουν τους δημιουργούς του ρεμπέτικου κυρίως στα κοινωνικά στρώματα του υποπρολεταριάτου. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι ερευνητές που εξετάζουν το ρεμπέτικο χωρίς να έχουν ως βάση τους αποκλειστικά ταξικές θεωρήσεις. Μέσα από αυτές τις δύο κατηγορίες θα επιχειρηθεί να διερευνηθεί πιο συστηματικά η σχέση που μας απασχολεί. Θα διαπιστωθεί η πορεία της σκέψης γύρω από αυτή τη σχέση και ενδεχομένως, μετά την συνολικότερη θέαση των απόψεων, θα αποσαφηνιστούν οι λόγοι που το ρεμπέτικο σχετίζεται σήμερα σε μεγάλο βαθμό με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

Στην πρώτη κατηγορία θα μπορούσαν να καταταχθούν ερευνητές όπως οι Πετρόπουλος, Χολστ, Κωνσταντινίδου και Δαμιανάκος. Οι εν λόγω ερευνητές εξετάζουν το ρεμπέτικο με ταξικούς όρους σχετίζοντάς το με το υποπρολεταριάτο, το κοινωνικό περιθώριο και την παρανομία. Αυτή τους η θέση φαίνεται να έχει αντίκτυπο και στις απόψεις τους για τη σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

Θεωρώντας λοιπόν ως «φυσική» την ύπαρξη τέτοιων πρακτικών στο κοινωνικό περιθώριο και την παρανομία, οι συγκεκριμένοι ερευνητές δεν προβαίνουν σε περαιτέρω αναλύσεις της σχέσης αυτής και περιορίζονται στην περιγραφή σκηνών από κάποιον τεκέ, από τον τρόπο χρήσης του χασίς⁷⁶, αναφέροντας ότι ήταν κοινό στοιχείο της καθημερινότητας των ρεμπετών.⁷⁷

Πιο συγκεκριμένα, οι ερευνητές αυτής της κατηγορίας αντιλαμβάνονται την χρήση ουσιών ως de facto πρακτική της κοινωνίας των ρεμπετών (εφόσον η τελευταία σχετίζεται με την κοινωνική κατηγορία του υποπρολεταριάτου). «[...]ο Ροβερτάκης κι ο Ρούκουνας που ποτέ δεν κάπνιζαν χασίς και δεν πάτησαν το πόδι τους σε τεκέ, αλλά αυτοί δεν ήταν μάγκες μ' όλη τη σημασία της λέξης. Οι πιο πολλοί μάγκες και ιδίως οι μουσικοί κάπνιζαν».⁷⁸ «Ο κουτσαβάκης και βεβαίως έπινε χασίσι. Οι μάγκες και βεβαίως πίνουν χασίσι».⁷⁹ «Άρχισαν οι διώξεις για το χασίσι, κλείσανε τους τεκέδες, και διώκονταν, βέβαια, και οι ρεμπέτες που είχαν άμεση σχέση με όλα αυτά-δεν τους επέτρεπαν να παίζουν[...]».⁸⁰ «Ο τεκές αναμφιβόλως είναι ένα από τα λίκνα του ρεμπέτικου τραγουδιού, ή τουλάχιστον μιας κατηγορίας ρεμπέτικων τραγουδιών».⁸¹

Οι συγκεκριμένοι ερευνητές τοποθετούνται στο ερώτημα «γιατί οι ρεμπέτες έκαναν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και ιδιαιτέρως χασίς» αναφερόμενοι στη λήθη και την καταπράυνση της σκληρής πραγματικότητας, καθώς και σε λόγους ένταξης, συσπείρωσης και ομαδοποίησης. Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα παραθέματα: «Αν κάπνιζες μια πίπα με τους φίλους σου, ξέχναγες για λίγο το σκληρό κόσμο τριγύρω σου».⁸² «Σύμφωνα με τον καρσιλαμά μας, οι μάγκες μαστουριάζουν για να τους φύγει ο νταλκάς».⁸³ «Τώρα ο δεσμός τους ενισχύθηκε από τον κοινό κατατρεγμό (για την χρήση των ψυχοτρόπων ουσιών) και τη μουσική παράδοση, με την οποία τον έκφραζαν».⁸⁴

⁷⁶ Βλ. Γκάιλ Χόλστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, και Πετρόπουλος Ηλίας, *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης, Άγιο Χασισάκι και Ρεμπετολογία*.

⁷⁷ Βλ. Κωνσταντινίδου Μαρία, *Κοινωνιολογική Ιστορία του Ρεμπέτικου*.

⁷⁸ Γκάιλ Χόλστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, εκδ. Ντένιζ Χάρβευ, Λίμνη Ευβοίας 1995.(Α έκδοση 1977), σελ. 33.

⁷⁹ Πετρόπουλος Ηλίας, *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης*, σελ. 89.

⁸⁰ Κωνσταντινίδου Μαρία, *Κοινωνιολογική Ιστορία του Ρεμπέτικου*, σελ. 68.

⁸¹ Πετρόπουλος Ηλίας, *Το Άγιο Χασισάκι*, σελ. 89.

⁸² Γκάιλ Χόλστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, σελ. 39.

⁸³ Πετρόπουλος Ηλίας, *Το Άγιο Χασισάκι*, σελ. 99.

⁸⁴ Γκάιλ Χόλστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, σελ. 33.

Ο Δαμιανάκος, πιο συγκεκριμένα, σχετίζει τη δημιουργία του ρεμπέτικου με την κοινωνική κατηγορία του υποπρολεταριάτου, εξειδικεύοντας μάλιστα την ανά περίοδο δημιουργία του ρεμπέτικου με το ανάλογο κοινωνικό στρώμα της κατηγορίας του υποπρολεταριάτου.⁸⁵ Έτσι, πίσω από τη χρήση του χασίς βλέπει ένα μέσο έκφρασης αντικοινωνικότητας, συσπείρωσης συμμοριών και συναφιών και τονίζει ότι συνήθειες που για την υπόλοιπη κοινωνία είναι κατακριτέες, για τους υποπρολετάριους θεωρούνται φυσιολογικές.⁸⁶ Σύμφωνα με την περιοδολόγηση του ρεμπέτικου που προτείνει ο Δαμιανάκος διαφαίνεται ότι στην πρώτη φάση του ρεμπέτικου (- 1922) οι αναφορές των τραγουδιών έχουν να κάνουν σχεδόν αποκλειστικά με θέματα όπως το χασίσι, τη φυλακή και το περιβάλλον αστικής εγκληματικότητας.⁸⁷ Η εμφάνιση των τραγουδιών με θεματολογία ψυχοτρόπων ουσιών μειώνεται στη δεύτερη περίοδο (1922-1940) και σχεδόν εξαφανίζεται στην τρίτη (1940-1953). Η σταδιακή αυτή μείωση σύμφωνα με τον Δαμιανάκο, αντικατοπτρίζει την αργή αλλά σταθερή ταξική συνειδητοποίηση των ρεμπετών.

Μέσα από στίχους τραγουδιών που ανήκουν σε διαφορετική περίοδο διαπιστώνεται από τον Δαμιανάκο αυτή η αλλαγή στον τρόπο που οι ρεμπέτες σχετίζονται με τις ψυχοτρόπες ουσίες. Συγκεκριμένα, στην πρώτη περίοδο υπάρχουν άφθονα τραγούδια που μιλούν για την ευφορία που προκαλούν οι ουσίες, Άλλοτε οι ουσίες σχετίζονται με αίσθημα υπερηφάνειας:

«Όλος ο κόσμος είναι κτήμα μου

Σαν έχω πρέζα και ρουφάω...»

Άλλοτε με ηδονισμό: «Πάντα με γλυκό χασίσι πως μ' αρέσει να μεθώ

Και με όμορφες κοπέλες, τη ζωή μου να περνώ».

Στη δεύτερη περίοδο αλλάζει ο χαρακτήρας και κάνουν την εμφάνισή τους τραγούδια που αναφέρουν τη δυστυχία και την καταστροφή που μπορούν να προκαλέσουν οι εξαρτησιογόνες ουσίες:⁸⁸

«Ο λουλάς και το καλάμι

⁸⁵ Πρώτη περίοδος (-1922) στρώμα των παράνομων, δεύτερη περίοδος (1922-1940) στρώμα των λούμπεν προλετάρων και τρίτη περίοδος (1940-1953): στρώμα των πρώην προλετάρων. Περισσότερα για αυτές τις θέσεις, βλ. Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, σελ. 155-171.

⁸⁶ ό.π., σελ. 88-90.

⁸⁷ ό.π., σελ. 156.

⁸⁸ ό.π., σελ. 220.

Μ' έφεραν σε αυτό το χάλι».

Στην τρίτη περίοδο τα τραγούδια που αναφέρονται σε ουσίες σχεδόν εξαφανίζονται και ο χασικλής σιγά-σιγά δίνει τη θέση του στον μπεκρή. Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι ο Δαμιανάκος σχετίζει τη σταδιακή αυτή πτώση της θεματολογίας των ψυχοτρόπων ουσιών και την αντικατάστασή της από τραγούδια που αναφέρονται στην εξαθλίωση και την εργασία με την αργή και σταθερή ταξική συνειδητοποίηση των ρεμπετών, χωρίς ωστόσο ο ίδιος να αναφέρει και την ύπαρξη άλλων λόγων, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των θεματικών του ρεμπέτικου, όπως η επιβολή της λογοκρισίας του Μεταξά.

Αυτή η αργή και σταθερή ταξική συνειδητοποίηση των ρεμπετών, σύμφωνα με τον Δαμιανάκο φαίνεται και από την εμφάνιση τραγουδιών (στην δεύτερη περίοδο), στα οποία το χασίς παύει να είναι μόνο πηγή απόλαυσης, ηδονής και λήθης και γίνεται πια μέσο καταστροφής του χρήστη. Η συγκεκριμένη τοποθέτηση ωστόσο παραβλέπει ότι τέτοιου είδους κομμάτια καταγράφονται και κατά την πρώτη περίοδο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ότι ο ερευνητής στην προσπάθειά του να αποδείξει τη σταδιακή ταξική συνειδητοποίηση του ρεμπέτικου,⁸⁹ παραβλέπει συχνά σημαντικά στοιχεία.

Άλλο ένα παράδειγμα ερευνητή που αναλύει το ζήτημα της παραγωγής του ρεμπέτικου με ταξικούς όρους είναι ο Νέαρχος Γεωργιάδης.⁹⁰ Ο Γεωργιάδης όπως και ο Δαμιανάκος, συνδέει το ζήτημα της ταξικής συνειδητοποίησης των ρεμπετών με την αποστροφή τους προς τις ψυχοτρόπες ουσίες. Θεωρεί υπεύθυνο για την εξάπλωση τους στα χαμηλά στρώματα της κοινωνίας το μεταξικό καθεστώς και παρουσιάζει έγγραφα που φανερώνουν τη σχέση του καθεστώτος με εμπόρους ψυχοτρόπων ουσιών. Αναφέρεται επίσης στην αποτοξίνωση του Μπαγιαντέρα από την ηρωίνη, πράγμα το οποίο θεωρεί ένδειξη της ταξικής συνείδησης του καλλιτέχνη. Επίσης παραθέτει δύο τραγούδια («Δική μου είναι η Ελλάς» και «Όσοι γινούν πρωθυπουργοί») με θεματολογία σχετικά με τα ναρκωτικά. Ειδικότερα στο «Δική μου είναι η Ελλάς» αναφέρει ότι το κομμάτι γράφτηκε με αυτόν τον τρόπο για να περάσει από ενδεχόμενη λογοκρισία.

⁸⁹ Η ταξική συνειδητοποίηση συνδέεται άμεσα στην έρευνα του Δαμιανάκου με την ύπαρξη ή όχι τραγουδιών με θέμα τις ψυχοτρόπες ουσίες.

⁹⁰ Είναι σημαντικό σ' αυτό το σημείο να τονιστεί πως θεωρούμε ότι, αντίθετα με το έργο του Δαμιανάκου που βασίζεται σε επιστημονικούς μεθόδους έρευνας, το έργο του Γεωργιάδη χαρακτηρίζεται από υπερβολές και πολιτική στράτευση.

Στη δεύτερη κατηγορία κατατάσσονται ερευνητές που δεν εξετάζουν αποκλειστικά με ταξικούς όρους το θέμα της ρεμπέτικης μουσικής δημιουργίας και ασχολούνται με την χρήση ναρκωτικών σε διαφορετική βάση. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές δεν εστιάζουν αποκλειστικά στους κοινωνικούς όρους που οδήγησαν τους ρεμπέτες στη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών, αλλά εμβαθύνουν όσον αφορά στο βαθμό στον οποίο η σχέση αυτή υφίσταται και στους παράγοντες που οδήγησαν στο να θεωρηθεί αυτή η σχέση δεδομένη και πολλές φορές σχεδόν αναμφισβήτητη, ερωτήματα που αποτελούν και τον κεντρικό πυρήνα αυτής της εργασίας. Σε αυτή την κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν οι Παναγιώτης Κουνάδης, Στάθης Gauntlett, Νίκος Παπαχριστόπουλος, ο Κώστας Χατζηδάκης και ο Γιάννης Ζαϊμάκης.⁹¹

Ο Κουνάδης για παράδειγμα δεν αναφέρει ότι η ρεμπέτικη μουσική δημιουργία είναι προϊόν του υπόκοσμου, αλλά τη θεωρεί έκφραση λαϊκών στρωμάτων. Αυτή ακολουθεί μια παράλληλη πορεία με την εργατική τάξη, η οποία διακόπτεται από πολλούς παράγοντες που «ισοπέδωσαν εκτός από την “οικονομική βάση” και το “πολιτιστικό” και “ιδεολογικό της εποικοδόμημα”». ⁹² Ο ερευνητής υποστηρίζει ότι τα κομμάτια που αναφέρονται στις ψυχοτρόπες ουσίες περιγράφουν μια κοινωνική κατάσταση⁹³ και ότι πρώτοι οι Σμυρνιοί συνθέτες, παρότι δεν είχαν οι ίδιοι άμεση

⁹¹ Ο Χατζηδάκης και ο Ζαϊμάκης κατατάσσονται στη δεύτερη κατηγορία γιατί δεν ασχολούνται με ταξικά θέματα. Ο Χατζηδάκης παρατηρεί ότι η χρήση του χασίς που γίνεται στον τεκέ συντελεί στην παραγωγή και αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας. Για παράδειγμα ο πρώτος που θα δοκιμάσει ναργιλέ είναι αυτός που πληρώνει και άρα αυτός που αν θέλει θα κεράσει και τους υπόλοιπους. Οι τεκετζήδες ενώ ανήκουν στους κύκλους της μαγκιάς είναι χαμηλά, για τον λόγο ότι η υπηρεσία του γεμίσματος δεν αρμόζει σε άτομα που είναι στην ελίτ της μαγκιάς. Έτσι ο τεκετζής μπορεί να γεμίσει ακόμα και σε κάποιον που δεν είναι αρεστός και δεν έχει καλό όνομα στους χώρους της μαγκιάς. Αυτή η ανάλυση εμπεριέχει ταξικότητα αλλά όχι σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία. Βλ. Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ 78-80. Την ίδια λογική σχετικά με τον τεκέ κάνει και ο Ζαϊμάκης στην έρευνά του για την μουσική παράδοση του Λάκκου Ηρακλείου. «Στη χασισοποσία, η ομάδα είναι κλειστή, υπάρχει ένα τελετουργικό σχετικά αυστηρό(π.χ ο καθένας περιμένει στη σειρά του για να πάρει τη “τζούρα” του), μια μορφή ιεραρχίας (ο αναγνωρισμένος δερβισόμαγκας εγκαινιάζε τη γύρα στο μαστούρωμα και συνέχιζαν άλλοι κλπ.)». Βλ. Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, σελ. 218.

⁹² Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ 429.

⁹³ Χαρακτηριστική περίπτωση είναι και το τραγούδι του Γιώργου Μητσάκη «Όταν Καπνίζει ο Λουλάς». Το τραγούδι είναι από τα τελευταία χασικλικά που γράφτηκαν και πέρασε στην δισκογραφία λόγω της μικρής σε διάρκεια απενεργοποίησης της λογοκρισίας αμέσως μετά την

σχέση με τη χρήση χασίς, έγραψαν χασικλίδικα. Σύμφωνα με τον ίδιο οι «Πειραιώτες» και ο εθισμός τους στις ουσίες και ιδιαίτερα στο χασίς εξηγείται λόγω της αθλιότητας που επικρατούσε μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Και καταλήγει ότι οι πληροφορίες σχετικά με τις ψυχοτρόπες ουσίες που αντλούνται από το περιεχόμενο των τραγουδιών θα μπορούσαν να βοηθήσουν αν όχι στην αποφυγή έστω στη σωστή διαχείρισή τους.⁹⁴ Για παράδειγμα οι στίχοι στο τραγούδι του Ανέστη Δελλιά «Ο πόνος του πρεζάκια» αποτρέπουν κάποιον να κάνει χρήση ηρωίνης. Επίσης αναφέρει και το ασαφές νομικό πλαίσιο της εποχής για τα ναρκωτικά, το οποίο θεωρεί ότι είναι υπεύθυνο για τη διατήρηση των χρηστών σε μια ημιπαράνομη κατάσταση. Έτσι ο Κουνάδης προτείνει μια άλλη οπτική σχετικά με το ζήτημα της ταύτισης του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες, σύμφωνα με την οποία επιχειρείται η άμβλυνση της de facto φυσικότητά της.

κατοχή το 1945. Το τραγούδι περιγράφει σκηνή από τεκέ και δίνει πληροφορίες στους μάγκες για το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται μετά τη χρήση του χασίς. Ο Μητσάκης χωρίς ο ίδιος να παραδέχεται ότι έκανε χρήση χασίς αναφέρει ότι το τραγούδι το εμπνεύστηκε από ένα πραγματικό περιστατικό που ήταν παρών. «Μπαίνω και εγώ μαζί τους και βλέπω κάτι φυσιολογικές κάπι μούτρα. Του έδωσαν ένα αργιλέ και τραβάει...χουρρ... μία άλλος έβηχε, άλλος έφτυνε, τι γίνεται εδώ; Ήτανε εκεί λοιπόν ένας μαστουρωμένος που με τη φαντασία του μονολογούσε[...]. Ο Μάνθος ο Γκραβαράς, ο ιδιοκτήτης του κέντρου, του λέει “ρε μάγκα δεν κάνεις λίγο τουμπεκί; μιλάς-μιλάς...” Εκεί μου ήρθε η ιδέα. Βγάζω ένα χαρτάκι και γράφω αμέσως: όταν καπνίζει ο λουλάς εσύ δεν πρέπει να μιλάς, κοίταξε τριγύρω οι μάγκες κάνουν όλοι τουμπεκί...Ωραία; Επί πέντε χρόνια τραγουδιόταν στα κέντρα χωρίς να υπάρχει σε δίσκο». Κοντογιάννης Γιώργος-Ελληνιάδης Στέλιος, «Γιώργος Μητσάκης - Και η Μετριοφροσύνη είναι μερικές φορές ψέμα», (Συνέντευξη του Γιώργου Μητσάκη) στο περιοδικό *Ντέφι*, τεύχος 8, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1983, σελ.17. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο Μητσάκης ήταν εναντίων των χασικλίδικων αλλά παρόλα αυτά γράφει ένα από τα πιο γνωστά χασικλίδικα “Όταν Καπνίζει ο Λουλάς”, πράγμα που επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι τα τραγούδια που αναφέρονται στις ψυχοτρόπες ουσίες τις περισσότερες φορές περιγράφουν μια κατάσταση χωρίς αναγκαστικά να ταυτίζουν τον συνθέτη με τη χρήση ψυχοτρόπων. Περισσότερα για την άποψη του Μητσάκη σχετικά με τα χασικλίδικα, βλ. Κοντογιάννης Γιώργος-Ελληνιάδης Στέλιος, «Γιώργος Μητσάκης - Και η Μετριοφροσύνη είναι μερικές φορές ψέμα», (Συνέντευξη του Γιώργου Μητσάκη) στο περιοδικό *Ντέφι*, τεύχος 8, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1983, σελ.24.

⁹⁴ «[...] θα βοηθήσει αν όχι στην οριστική αποτροπή της χρήσης τέτοιων ουσιών, τουλάχιστον στη λελογισμένη χρήση των λιγότερων βλαβερών, που δεν θα οδηγήσει σε μη αναστρέψιμα αποτελέσματα”. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ. 247-248.

Ο Παπαχριστόπουλος ισχυρίζεται ότι «όταν ένα ρεμπέτικο τραγούδι αναφέρεται στην χρήση του χασίς, δεν είναι βέβαιο πως περιγράφει έναν μικρόκοσμο, στον οποίο μια συγκεκριμένη κοινωνική πρακτική, η χρήση του χασίς, είναι το επίκεντρό του».⁹⁵ Γι' αυτόν η χρήση του χασίς είναι μια δραστηριότητα του χώρου η οποία δίνει επιπλέον και μια ταυτότητα στον καλλιτέχνη. Έτσι ο καλλιτέχνης που θέλει να ορίζεται ως ρεμπέτης και συνθέτης ρεμπέτικων τραγουδιών οφείλει κατά κύριο λόγο να γράφει και τα σχετικά τραγούδια που σχετίζονται με την χρήση ψυχοτρόπων ουσιών ακόμα και αν αυτός ουσιαστικά δεν έχει σχέση με την χρήση τους. Αυτό το συμπέρασμα μπορεί εύκολα να συναχθεί εάν αναλογιστούμε την εμπορική επιτυχία του ρεμπέτικου τραγουδιού της «Πειραιώτικης σχολής» που ως θέμα σε μεγάλο βαθμό είχε την περιθωριακή ζωή. Έτσι πολλοί καλλιτέχνες που δεν είχαν σχέση με το περιθώριο έσπευσαν να μιμηθούν αυτό το ύφος που εμπορικά σημείωνε επιτυχία.

Έτσι στο σημείο αυτό συμφωνεί και με τις απόψεις του Κουνάδη που υποστηρίζει ότι οι Σμυρنيοί καλλιτέχνες που δεν είχαν άμεση σχέση με ψυχοτρόπες ουσίες έγραφαν τραγούδια που είχαν σχέση με αυτές τις ουσίες.

Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν υπάρχουν καλλιτέχνες που η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών εντάσσεται στην καθημερινότητά τους, και καλλιτέχνες που οι αναφορές τους σ' αυτή την πρακτική γίνονται για άλλους λόγους. Όσον αφορά τους στίχους εξάλλου, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι δεν αποτελούν συχνά περιγραφή μια πραγματικότητας, αλλά μιας επιθυμητής κατάστασης.⁹⁶

Ο ρόλος της δισκογραφίας αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα που διερευνάται σε σχέση με την κυριαρχία της ταύτισης αυτής. Σύμφωνα με τον Gaunlett η επιλογή τραγουδιών με ψυχοτρόπα θεματολογία, η ερμηνεία τους από συγκεκριμένα όργανα, και η ανάλογη ερμηνεία τους ήταν για την εποχή μια πολύ καλή επιχειρηματική κίνηση για τις δισκογραφικές εταιρίες. «[...] Επίταση του ανταγωνισμού συνθετών και ερμηνευτών του ρεμπέτικου, ως αποτέλεσμα της εκτεταμένης δισκογραφικής δραστηριότητας που σημειώνεται στις αρχές του 1920 στην Ελλάδα. Η συνακόλουθη

⁹⁵ Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα τραγούδια: Η Τέχνη των Σημείων*, σελ. 49.

⁹⁶ Ένας ρεμπέτης ο οποίος δεν είχε άμεση σχέση με την χρήση ναρκωτικών αλλά παρόλα αυτά έγραψε πολύ όμορφα χασικλίδικα είναι ο Βαγγέλης Παπάζογλου. Ένα χαρακτηριστικό χασικλίδικο κομμάτι του Βαγγέλη Παπάζογλου είναι το «Πέντε χρόνια δικασμένος» όπου ο συνθέτης αναπαριστά τον διπλό πόνο ενός πρώην φυλακισμένου χασικλή, για τον εγκλεισμό του και για την απόρριψη της ερωτικής του συντρόφου.

Βλ. Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, σελ. 128.

έμφαση στην προσωπική δημιουργία και εκτέλεση εκδηλώνεται με μια αισθητή τάση υπερβολής κατά την αναπαράσταση της ζωής του περιθωρίου[...].⁹⁷

Αυτό διαπιστώνεται εύκολα αν αναλογιστεί κανείς το πλήθος των κομματιών που σχετίζονται με ψυχοτρόπες ουσίες και ιδιαίτερα με το χασίς στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Μπορεί λοιπόν να υποθέσει κανείς ότι αν οι εταιρείες δεν επιθυμούσαν τέτοιου είδους κομμάτια μπορούσαν να μην τα επέλεγαν. Ένας δημιουργός του ρεμπέτικου ο Κώστας Ρούκουνας αναφέρει σχετικά: «Και τότε βλέπω ένα απόγευμα τον Μάρκο με μια τραγιάσκα, ένα ζωνάρι και παραμάσχαλα το μπουζούκι του και μπαίνει μέσα (...) και τότε τον ρωτήξανε τι πραγματάκια έχεις; Και τους είπε πολλά όμορφα. Αυτοί όμως διάλεξαν το χασικλίδικο.»⁹⁸ Επίσης και ο Δημητρής Γκόγκος (Μπαγιαντέρας) σε συνέντευξή του στο Λευτέρη Παπαδόπουλο αναδεικνύει τον ρόλο των δισκογραφικών εταιρειών: «-Γιατί γράφατε για τεκέδες; Ήταν της μόδας; Ήτανε η εποχή τέτοια. Που έπρεπε... Ήτανε πολύς κόσμος, ρεμπετόκοσμος, που τραβιότανε μ' αυτό κι έπρεπε να πιαστούμε πάνω σ' αυτούς. Αυτοί να μας αναδείξουνε. Γιατί αυτοί γυρεύανε τα τραγούδια μας κι αυτοί θα γυρεύανε από τις εταιρίες και κάτω από τα πρατήρια κανά δίσκο ντερβίσικο.»⁹⁹ Η μαρτυρία της Αγγέλας Παπαζογλου γυναίκας του δημιουργού Βαγγέλη Παπαζογλου αναφέρει επίσης για το θέμα: «Και οι εταιρίες περνούσανε μόνο τα χασικλίδικα σε δίσκους. Πώς να παλέψεις;...»¹⁰⁰ Ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει αυτή την άποψη είναι ότι πολλοί καλλιτέχνες που δεν έκαναν χρήση χασίς διατέλεσαν διοικητικά- καλλιτεχνικά στελέχη διαφόρων δισκογραφικών εταιριών γράφοντας, παρόλα αυτά, πολλά χασικλίδικα κομμάτια (Τούντας, Σκαρβέλης, Δραγάτσης, Περιστερής).

Ο Gauntlett, αφού εντοπίζει τον ρόλο της δισκογραφίας στη διαμόρφωση και σχεδόν την εδραίωση αυτής της σχέσης, προχωράει ακόμα περισσότερο. Ισχυρίζεται ότι η επί δεκαετίες λογοκρισία, μέχρι την δεκαετία του 1980, διαφήμισε ακόμα περισσότερο τον «απαγορευμένο καρπό» του ρεμπέτικου, μεγαλώνοντας έτσι την «κακή» φήμη του ρεμπέτικου. «Οι μυθοποιοί ανιχνεύονται: στις εκάστοτε κυβερνήσεις

⁹⁷ Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 56.

⁹⁸ Σχορέλης Τάσος - Οικονομίδης Μίμης, *Ένας Ρεμπέτης: Κώστας Ρούκουνας «Σαμιωτάκι»*, διανομή: αποκλειστικότητας Σχορέλης Τάσος - Οικονομίδης Μίμης, Αθήνα 1974, σελ. 30.

⁹⁹ Παπαδόπουλος Λευτέρης, *Να Συλληφθεί το Ντουμάνι*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σελ. 125.

¹⁰⁰ Παπαζογλου Αγγέλα, *Τα Χαίρια μας Εδώ: Ονειράτα της Άκαυτης και της Καμμένης Σμύρνης*, εκδ. Ταμείου Θράκης, Ξάνθη 2003, σελ. 50.

της εποχής (μέχρι – και μετά- το ΠαΣοΚ, η ανάμειξή τους περιορίζεται κυρίως σε λογοκριτικές δραστηριότητες)[...]»¹⁰¹. Στη συνέχεια τονίζει και τον άφθονο καταγγελτικό λόγο από ανθρώπους που μπορούν να διαμορφώσουν την κοινή γνώμη (δημοσιογράφους, αριστερούς, διανοούμενους, κ.α) στον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο, ο οποίος εκκινεί από την σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες. Τέλος αναφέρεται σε περιηγητές φιλέλληνες και διηγήματα ξένων λογοτεχνών με θέμα την Ελλάδα που αναδεικνύουν τις περιθωριακές τάσεις του ρεμπέτικου και στο εξωτερικό.¹⁰² Στο σημείο αυτό θα ήταν σημαντικό να αναφερθεί ότι αυτή η τάση συνεχίζει ακόμα και στις μέρες μας να υπάρχει. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα γαλλικό κόμικ με θέμα το ρεμπέτικο του οποίου το σενάριο δίνει έμφαση σε τεκέδες, ναργιλέδες και γενικότερα στην περιθωριακότητα του ρεμπέτικου. Χαρακτηριστικό για το πού κινείται θεματικά είναι και ο τίτλος του: «Ρεμπέτικο (Το Κακό Χόρτο)».¹⁰³

Συμπερασματικά, μπορεί να διαπιστωθεί ότι, όταν οι ερευνητές εξετάζουν το ρεμπέτικο μέσα από ταξικούς όρους, η διερεύνηση της σχέσης ρεμπέτικου-ναρκωτικών (όταν κατατάσσεται στο περιθώριο και στην παρανομία), περιορίζεται σε απλές περιγραφές σχετικά με την χρήση, που αντλούνται κυρίως από αναφορές ρεμπετών και στίχων. Επίσης παρατηρείται μια ταξική υποβάθμιση των τραγουδιών που αναφέρονται στις ψυχοτρόπες ουσίες (βλ. π.χ Δαμιανάκος) σε επίπεδο ταξικής πάλης. Ουσιαστικά στα πλαίσια αυτής της οπτικής, το συγκεκριμένο είδος τραγουδιού σχετίζεται με το πρώτο στάδιο του υποπρολεταριάτου που στη συνέχεια ακολουθεί μια πορεία πιο ταξικά συνειδητοποιημένη.

¹⁰¹ Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ 69.

¹⁰² «Οι Xan Fielding (1953) και Patrick Leigh- Fermor (1958, 1966) αναφέρθηκαν διά μακρών στο ρεμπέτικο, στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις τους από την ελληνική επαρχία, προκαλώντας στο εξωτερικό το ενδιαφέρον για το είδος. Η μαρτυρία του Fielding χρησιμεύει στην τεκμηρίωση της διάδοσης της χασισοποσίας και του ρεμπέτικου μέχρι και τις πιο απόμακρες άκρες της Κρήτης, στη δεκαετία του 50'.[...] Επίσης, μετά την έκδοση της μετάφρασης του *Ζορμπά* του Καζαντζάκη το 1953 από τον Carl Wildman, τα ξένα μυθιστορήματα με θέμα την Ελλάδα ή τους Έλληνες άρχισαν να αναφέρονται σχεδόν υποχρεωτικά στο ρεμπέτικο. Έτσι το *The man on the rock* (1957) του Francis King αφηγείται την απέχθεια ενός επαρχιώτη παπά για την «μπουζουκομουσική του Πειραιά με την συνάφειά της με τα ναρκωτικά και τα αφύσικα πάθη». ό.π, σελ. 85-86.

¹⁰³ David Prudhomme, *Rébétiko (La Mauvaise Herbe)*.

Ο Gaunlett που δεν κάνει αποκλειστική αναφορά στην ταξική προέλευση του ρεμπέτικου τοποθετεί την συζήτηση για τις ψυχοτρόπες ουσίες σε άλλη βάση. Ερευνά το δεδομένο της χρήσης σε συνάρτηση με εξωγενείς παράγοντες, όπως η δισκογραφία και τα μέσα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Το αποτέλεσμα αυτού του τρόπου εξέτασης είναι ότι αναδεικνύεται ο ρόλος της δισκογραφίας, του Τύπου, της διανοήσης και της λογοκρισίας, στην εγκαθίδρυση της ιδέας που συνδέει το ρεμπέτικο με τις ψυχοτρόπες ουσίες. Έτσι πλέον αρχίζει και τίθεται σε αμφισβήτηση μια ιδέα που φάνταζε ακλόνητη για πολλά χρόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΨΥΧΟΤΡΟΠΩΝ ΟΥΣΙΩΝ ΣΤΟ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

4.1. Το χασίσι και η ηρωίνη στις αφηγήσεις των ρεμπετών.

Το θέμα των ψυχοτρόπων ουσιών στο ρεμπέτικο χώρο φαίνεται να απασχόλησε τους ερευνητές με διαφορετική οπτική κάθε φορά. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι απόψεις των ίδιων των ρεμπετών για τη λειτουργία των ψυχοτρόπων ουσιών, καθώς και οι θέσεις του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου για τη σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες, έτσι όπως ανθολογήθηκαν στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης βιβλιογραφίας.¹⁰⁴ Με αυτό τον τρόπο θα φανεί πώς εκλαμβάνουν οι ίδιοι οι «πρωταγωνιστές» το θέμα των ψυχοτρόπων ουσιών, και τέλος πώς παρουσιάζουν αυτό το θέμα ο περιοδικός και ημερήσιος Τύπος, καθώς και πώς επηρεάζεται η κοινή γνώμη.

Οι ρεμπέτες μέσα από αυτοβιογραφίες και βιογραφίες αναφέρονται στη λειτουργία των ψυχοτρόπων ουσιών. Από τα λεγόμενά τους οι λειτουργίες αυτές μπορούν να κατηγοριοποιηθούν: α) σε αυτές που αναφέρονται στη μαγκιά (στον κόσμο της οποίας οι ψυχοτρόπες ουσίες αποτελούν μέσο για ένταξη), β) σε αυτές που αναφέρονται στη λήθη και στη γαλήνη, και γ) σε αυτές που αναφέρονται στην έμπνευση.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω (βλ. σελ. 28), ο Μάρκος Βαμβακάρης στην πρώτη του επαφή με το χασίσι είχε άσχημη εμπειρία, αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να συνεχίσει την χρήση του. « Η πρώτη φορά που βρέθηκα στον τεκέ και που έκρινε την ζωή μου (...) πήγαν στον τεκέ και με πήραν στο λαιμό τους και μου έδωσαν το πρώτο μαύρο. Στα ίσα ναργιλέ. Για πρώτη φορά είχα πολύ ζαλιστεί, βούρκωσαν τα μάτια μου, άρχισα τον εμετό, έβηχα πάρα πολύ κι ένιωσα σα να γύριζε ο κόσμος σβούρα. Ήταν αδύνατο να κουνηθώ από τη θέση μου. Μου χύνανε νερό να συνέλθω μου δίνανε

¹⁰⁴ Τα κείμενα του Τύπου από όπου αντλήθηκαν οι πληροφορίες προέρχονται από τα βιβλία: Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο (1929-1959)* και *Όψεις Ρεμπέτικου*, Γκαιοηλ Χολοτ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*. Τόμος Β'.

λεμόνι ξυνό να φάω. Έγινε αυτό στα Αθάνατα του Αϊ Γιωργιού. Ήμouνα δεκαεφτά-δεκαοχτώ χρονώ. Αφού περάσανε δυο τρεις ώρες, τότες συνήλθα. Τι μ' έκανε κ ξαναπήγα και δεν σταμάτησα; Το ντερβισιλίκι μου. Το ντερβισιλίκι πάει να πει πως ήμouνα μάγκας φιλότιμος, δεν πείραζα κανένα, με σεβόντουσαν, τους σεβόμouνα, μ' αγαπάγανε, τους αγάπαγα, σ' ότι έλεγε ο ένας επικρόταγανε όλοι. Ήμαστε μάγκες, μάγκες ιπότες.»¹⁰⁵ Με τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η χρήση χασίς είναι συνυφασμένη με την ιδιότητα του μάγκα. Το ντερβισιλίκι και η μαγκιά που ήθελε να έχει ο Μάρκος τον έκαναν να συνεχίσει να καπνίζει χασίς, παρόλη την άσχημη εμπειρία που είχε. Στο σημείο αυτό διαπιστώνεται λοιπόν ο ενταξιακός ρόλος της χρήσης. Η σχέση μαγκιάς και χασισιού φαίνεται και σ' ένα άλλο σημείο της αφήγησής του: «...και τα ξεσκόνισα, όλους τους τεκέδες του Πειραιά και των Αθηνών και των περιχώρων, κι όπου υπήρχε τεκές, κύλαγα στο βούρκο, όπως κυλιόντουσαν όλοι. Ήμouν ένας σωστός μάγκας και ένας φίνος χασικλής και δεν είχα ταίρι.»¹⁰⁶

Ο Ν. Γεωργιάδης παραθέτει μια συνομιλία του με τον Μπάτη όπου διαφαίνεται ότι η χρήση του χασίς είναι καύχημα: «- Νέαρχε εμένα που με βλέπεις, έχω φουμάρει στη ζωή μου δυο βαποριές χασίσι!»¹⁰⁷ Οι αναφορές στον ενταξιακό ρόλο της χρήσης συνεχίζονται από έναν συνθέτη του ρεμπέτικου, τον Ροβερτάκη, ο οποίος ωστόσο δεν έκανε ο ίδιος χρήση. «Κι ούτε φουμάρισα στη ζωή μου. Γι' αυτό και πολλοί δεν με κάναν κέφι. Έπρεπε να φουμάρεις για να σε έχουν δικό τους».¹⁰⁸ Στη συνέχεια γίνεται πιο συγκεκριμένος: «Μια άλλη φορά μου λέει ο Χιώτης να πάμε απέναντι από το μαγαζί που δουλεύαμε να κάνουμε ένα τσιγαράκι. Όταν του απάντησα πως δεν το γουστάρω, μου λέει: - Ροβερτάκη το κορόιδο κάνεις ή θέλεις να μου παραστήσεις την οσία Μαρία. Έχε χάρη που είσαι καλός στην δουλειά σου, αλλιώς θα έσπαγες. Δεν μπορούσε να χωνέψει ότι κάποιος από την κομπανία δεν τράβαγε χασίσι.»¹⁰⁹ Οι παραπάνω περιγραφές αναφέρονται ξεκάθαρα στη χρήση του χασίς ως μέσου ένταξης

¹⁰⁵ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ 93-94.

¹⁰⁶ ό.π, σελ 92.

¹⁰⁷ Γεωργιάδης Ν. *Οι Δίσκοι του Γιώργου Μπάτη* στην ιστοσελίδα http://www.klika.gr/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=116&Itemid=171&limit=1&limitstart=0 (06/01/08).

¹⁰⁸ Σχορέλης Τάσος, *Οικονομίδης Μίμης, Ένας Ρεμπέτης: Γ. Ροβερτάκης*, διανομή: αποκλειστικής Τάσος Σχορέλης- Μίμης Οικονομίδης, Αθήνα 1974, σελ 17.

¹⁰⁹ ό.π, σελ 18.

και κοινωνικοποίησης, αλλά και ως κώδικα συμπεριφοράς μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.¹¹⁰

Ένα άλλο στοιχείο που προκύπτει από τις αφηγήσεις των ρεμπετών είναι η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών με στόχο τη φυγή από τη δυσμενή πραγματικότητα. Με τη χρήση του λοιπόν επιζητούσαν την λήθη από την πραγματικότητα που τους περιέβαλε, τη γαλήνη και την απομόνωση. «Όπως είπαμε όταν εφούμερνε ναρκωνότανε και το μόνο που ήθελε να κοιμηθεί. Όλος ο κόσμος να καιγότανε, τίποτες δεν τον ενδιέφερε [...] Καλοί άνθρωποι άγιοι άνθρωποι».¹¹¹ Ο Βαμβακάρης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το χασίσι ερχόταν από την Τουρκία λαθραίο. Υπήρχε και στην Ελλάδα κατώτερης ποιότητας. Όσοι εργαζόντουσαν στα λιμάνια απέκτησαν τη συνήθεια και τη διάδωσαν στους χαμάληδες απλούς εργάτες, και σε όποιον αποζητούσε να ξεχνά». ¹¹² «Οι μάγκες στον τεκέ θέλαν απόλυτη ησυχία να μαστουριάσουν να ονειρεύονται». ¹¹³ «Πέραγε ο καιρός με την μαστούρα και αργά ο καθένας πήγαινε σπίτι του, και το πρωί πάλι στη δουλειά»¹¹⁴. «Με αγαπάγανε πολύ και ήμουνα και καλό παιδί. Άντε παίξε μας ένα κομματάκι. Τι θα καθόμουν; Έπαιζα. Μαστούριαζα και πέραγε και η ώρα». ¹¹⁵ Στη συνέχεια αναφέρει τη λαχτάρα του να πάει στον τεκέ, για να βρει την ησυχία μετά από την δουλειά στα σφαγεία: «Μετά από αυτό το μακελειό καταλαβαίνεις με τι λαχτάρα έπαιρνα το δρόμο για τον τεκέ». ¹¹⁶ «Αφού τελείωναν όλα και ήμουνα πια ελεύθερος

¹¹⁰ Η συγκεκριμένη πρακτική ίσχυε και για τους «μάγκες» του Λάκκου στο Ηράκλειο. «Το πρώτο βήμα γινόταν με το συγχρωτισμό του με τους μάγκες της πιάτσας και το σχηματισμό μιας διανοητικής αντίληψης για το χασίς. Όταν τα μέλη του σιναφιού έκριναν πως το υπό δοκιμασία άτομο είχε τα απαιτούμενα προσόντα για να ενταχθεί στη παρέα, ένας παλιός μάγκας αναλάμβανε τη μύηση του εκκολλημένου χρήστη στους σημασιολογικούς και τελεστικούς κώδικες της χασισοποσίας. Η αρχική εμπειρία χασίς για ένα νέο χρήστη πραγματοποιείτο στον τεκέ, όπου αυτός έπαιρνε την τελευταία θέση στον κύκλο των χασισοποτών.[...] Το επιτυχές πέρασμα από την τελετουργική εξέταση σηματοδοτούσε τη συμβολική ένταξη του ατόμου στο σινάφι των χασισοποτών. Ο νέος χρήστης ονομαζόταν «φυντάνι» ή «μαγκί» και όφειλε να υπερασπιστεί τον «τίτλο» που του αποδόθηκε». Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, σελ. 218.

¹¹¹ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ 154.

¹¹² ό.π, σελ. 82.

¹¹³ ό.π, σελ. 115.

¹¹⁴ ό.π, σελ. 94.

¹¹⁵ ό.π, σελ. 72.

¹¹⁶ ό.π, σελ. 101.

τότες τραβούσα κατά τον τεκέ». ¹¹⁷ Χαρακτηρίζει τους χασικλήδες ως ανθρώπους πράους και ήρεμους: «Πάντως για μένα αυτοί οι άνθρωποι και καλοί ήταν και κακοί ήταν, όπως υπάρχουνε παντού. Όμως κυρίως καλοί. Ιδίως όταν μαστουριάζανε, και κακός κάποιος να ήτανε, γινότανε πράος, ήσυχος, χωρίς κακία στο νου του. Γι' αυτό το λαχταρούσαμε και το αποζητούσαμε το χασίσι. Αφού φουμέρναμε δεν κάναμε τίποτε, παρά καθόμαστε μαστούρια σ' ένα μέρος. Μαστούρια δηλαδή με το χασίσι ποτισμένοι. Μαστουρεύαμε και καθόμαστε σένα μέρος και κοιτάζαμε, ρεμβάζαμε... Αυτό ήτανε. Τίποτε παραπάνω.» ¹¹⁸ Ο Ροβερτάκης αναφέρει και αυτός το γεγονός ότι η χρήση χασίς καταπράυνε τα βάσανα: «Οι μήνες περνάγανε. Φτώχεια και δυστυχία για την προσφυγιά. Οι γυναίκες γινότουσαν πουτάνες για να ζήσουν. Όχι όλες. Και οι άντρες το έριχναν στο πιτό και στο χασίσι για να ξεχνούν τα βάσανά τους και για να κάνουν πως δεν βλέπουν.» ¹¹⁹

Η χρήση χασίς φαίνεται εξάλλου να καταπραΰνει τον πόνο, και την ερωτική απογοήτευση: «Εν το μεταξύ η δυστυχία είχε φτάσει στο κατακόρυφο. Και όλο το μπουζούκι και το χασίσι.» ¹²⁰ «Επήρα την απόφαση να μην μπλέξω με άλλη γυναίκα και το είχα ρίξει στο χασίσι και εκάπνιζα αενάως, διότι εκεί έβρισκα τη λήθη και την ησυχία.» ¹²¹

Τέλος, υπάρχουν αρκετές αναφορές από τους ρεμπέτες που παρουσιάζουν το χασίς ως μέσο έμπνευσης και αναπόφευκτο κομμάτι της σύνθεσης τραγουδιών. Ο Μάθησης αναφέρει: «Ένα απόγευμα έχω πάει εγώ, ο Ανέστος Δελλιάς και ο Μπάτης στο βουνό εδώ κοντά στο Κερατσίνι μαζί με τα όργανα, ο Ανέστος κι ο Μπάτης. Και από κοντά και όλα τα σύνεργα για να γεμίσουμε την κεφαλα μας [...] κάτσαμε στο βουνό τους έδειξε ο Ανέστος τη μουσική και άρχισαν και οι τρεις να παίζουν.» ¹²² Ο Μάθησης μας δείχνει με χαρακτηριστικό τρόπο την δημιουργία ενός κομματιού με την συνοδεία των «συνέργων» προφανώς ναργιλέ και χασίς. Παρακάτω ο Μάθησης αναφέρει ένα γεγονός που ο ίδιος και ο Βαμβακάρης σπεύδουν σε ένα τεκέ με σκοπό να γράψουν ένα κομμάτι. «Μετά από τους τσαμπουκάδες αυτούς, έπρεπε να γράψω στίχους, που να μη προκαλούνε την ασφάλεια. Φεύγω με τον Μάρκο και πάμε στον

¹¹⁷ ό.π, σελ. 98.

¹¹⁸ ό.π, σελ. 119.

¹¹⁹ Ροβερτάκης Γιώργος, *Ένας Ρεμπέτης*, σελ 8.

¹²⁰ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ 141.

¹²¹ ό.π, σελ. 185.

¹²² Χατζηδούλης Κώστας, *Ρεμπέτικη Ιστορία 1*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1979, σελ. 102.

τεκέ του Φίλιππα [...]εδώ επί τόπου, θα γράψουμε από ένα τραγούδι τέτοιο που να μην προκαλούμε την ασφάλεια.»¹²³ Ο Βαμβακάρης αναφέρει: «Εγυρίζαμε στους τεκέδες, πήγαινα από δω πήγαινα από κει, επαίζαμε το όργανο και πηγαίναμε».¹²⁴ Σε ένα άλλο σημείο της αυτοβιογραφίας του ο Βαμβακάρης αναφέρει χαρακτηριστικά πόσο εμπνεόταν από το χασίσι: «Όταν εμαστούριαζα με το χασίσι, άσε από εμπνεύσεις. Μην συζητάς. Όλο έμπνευση ήμουνα. Μου ερχότανε πολύ, πολύ».¹²⁵

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι οι ρεμπέτες αιτιολογούν την συνήθεια της χρήσης του χασίς ως μέσου ένταξης στους κόλπους της κοινωνίας τους, για να καταπραΰνουν και να ξεχνούν την δύσκολη καθημερινότητα τους, καθώς και ως μέσο για να εμπνέονται καλλιτεχνικά. Από τις αφηγήσεις τους επιβεβαιώνεται και η άποψη που θέλει τους ρεμπέτες της λεγόμενης «πειραιώτικης σχολής» (Βαμβακάρης, Μπάτης, Μάθησης, κ.α) να έκαναν χρήση χασίς, σε αντίθεση με αυτούς της συμρναϊκής σχολής (Παπάζογλου, Ροβερτάκης, Γιοβάν Τσαούς κ.α) που οι ίδιοι δεν έκαναν χρήση. Παρόλα αυτά και οι δύο σχολές έχουν γράψει χασικλίδικα τραγούδια.

Διαπιστώνουμε επίσης ότι οι αφηγήσεις των ίδιων των ρεμπετών έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις απόψεις των ερευνητών που εξετάζουν το θέμα του ρεμπέτικου με ταξικούς όρους. Οι συγκεκριμένοι ερευνητές στο ερώτημα γιατί οι ρεμπέτες έκαναν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και ιδιαιτέρως χασίς, παραθέτουν στοιχεία που αφορούν την λήθη, την καταπράυνση της σκληρής πραγματικότητας, λόγους ένταξης και ομαδοποίησης. Μέσα από τους στίχους ρεμπέτικων που αφορούν ψυχοτρόπες ουσίες οι ερευνητές εξάλλου διαπιστώνουν ότι, άλλοτε το χασίς σχετίζεται με αίσθημα υπερηφάνειας και άλλοτε δυστυχίας.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, χωρίς να το αναφέρουν ξεκάθαρα οι αφηγήσεις των ρεμπετών, οι συγκεκριμένοι ερευνητές αναφέρουν ότι πίσω από την χρήση χασίς, βλέπουν ένα μέσο που προσφέρει στους ρεμπέτες αντικοινωνικότητα, συσπείρωση (συμμοριών και συναφειών) καθώς και ένδειξη ότι συνήθειες που για την υπόλοιπη κοινωνία είναι κατακριτέες (χρήση χασίς), για τους υποπρολετάριους (ρεμπέτες) θεωρούνται φυσιολογικές.¹²⁶ Η χασισοποσία φαίνεται ότι αποτελούσε κοινωνική πρακτική που ένωνε τους μάγκες. «Ήταν ομαδική διεργασία, η οποία, μέσω της χρήσης

¹²³ ό.π, σελ. 105.

¹²⁴ Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, σελ 105.

¹²⁵ ό.π, σελ. 257.

¹²⁶ Οι συγκεκριμένοι ερευνητές τοποθετούν τους ρεμπέτες στους υποπρολετάριους, κάτι που η άλλη κατηγορία ερευνητών αμφισβητεί.

ενός κοινού κώδικα επικοινωνίας, συνένωνε συμβολικά τους μάγκες και διαμόρφωνε την αίσθηση της κοινότητας και μια συλλογική ταυτότητα».¹²⁷

Ενώ οι αφηγήσεις φαίνεται ότι έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στις εξηγήσεις των ερευνητών που ασχολούνται ταξικά με το θέμα του ρεμπέτικου, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τους ερευνητές που δεν μένουν σε ταξικά θέματα, αλλά διευρύνουν την έρευνα και σε άλλους τομείς. Στις αναλύσεις τους συναντά κανείς στοιχεία από αφηγήσεις ρεμπετών μόνο για να αποσαφηνιστεί ποιοι ρεμπέτες δήλωναν ότι έκαναν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και ποιοι όχι. Αυτό γιατί οι συγκεκριμένοι ερευνητές αναλύουν το ρόλο που έπαιξε αυτή η φαινομενική σχέση στην πορεία του ρεμπέτικου.

Ένα άλλο γεγονός που προβάλλεται από τις αυτοβιογραφίες-βιογραφίες ρεμπετών είναι η σχέση της «κοινότητας» με την ηρωίνη. Οι ρεμπέτες φαίνεται να «σνομπάρουν» τη συγκεκριμένη ουσία με τη δικαιολογία ότι σε σκοτώνει. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περιφρονούν τα «πρεζάκια» και να τα θεωρούν θύματα. Οι αυτοβιογραφίες και βιογραφίες στέκονται σχεδόν εχθρικές απέναντι στην ηρωίνη και ενώ για το χασίς έχουμε σαφείς και εκτενείς αναφορές, για την ηρωίνη επικρατεί απαξίωση και θεωρείται καταστροφή για τον χρήστη.

Τα παραπάνω μπορούμε εύκολα να τα διαπιστώσουμε από τις αφηγήσεις ρεμπετών σχετικά με τον Δελιά. «[...]έπεσε σε άλλα πράγματα και είχε τα χάλια του».¹²⁸ Ο Μάθησης εδώ αναφέρει την ηρωίνη ως «άλλα πράγματα». Οτιδήποτε έξω από το αποδεχτό χασίσι θεωρείται ως «άλλα πράγματα». Ο Γενίτσαρης αναφέρει σχετικά με τον Δελιά: «[...]κάνα χασίσι, κάναν αργιλέ, που και που έπινε μόνον ο Ανέστος όπως όλοι μας. Δεν είχε σχέσεις με ενέσεις και πρέζες, αλλά μια πουτάνα που ήταν στα μπουρδέλα, στα βούρλα τον έμπλεξε και τον έκανε πρεζάκια. Σκουλαρικού την λέγανε αυτήνε».¹²⁹ Σ' αυτό το σημείο φαίνεται η φυσικότητα του να κάνει κάποιος χασίς και το μπλέξιμο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γενίτσαρης, που φέρνει η χρήση της ηρωίνης. «Αυτά έβλεπα και φούντωνε το μυαλό μου με τον Ανέστο. Δεν ήθελα να παίρνει πρέζα, γιατί έβλεπα τι γινότανε. Αυτός όμως το βιολί του. Από τη δεύτερη μέρα κιόλας, (μετά που είδα στο σπίτι τι έγινε), του βαλα χέρι, τον έβριζα».¹³⁰ Η θέση που ο Γενίτσαρης είχε για τα «πρεζάκια» φαίνεται εξάλλου από τον τρόπο που

¹²⁷ Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, σελ. 215-216.

¹²⁸ Χατζηδούλης Κώστας, *Ρεμπέτικη Ιστορία 1*, σελ. 104.

¹²⁹ ό.π σελ. 164.

¹³⁰ ό.π σελ. 162.

ξεχώρισε τους αριστερούς εξόριστους, από τους εξόριστους για χρήση ηρωίνης: «Τους αριστερούς ο Μεταξάς, τους εξόριζε σε άλλα νησιά. Όχι με τους πρεζάκηδες και τους άλλους. Καλό ήταν αυτό. Τι δουλειά είχαν με τους άλλους οι αριστεροί; Άλλοι ήταν αυτοί άλλοι οι εξόριστοι της Νίου».¹³¹ Τέλος, ο Γενίτσαρης αναφέρει το ατυχές τέλος στο οποίο μπορεί να οδηγήσει η πρέζα. « Όποιος ερχότανε στην εξορία, όπως είπα έπεφτε στην πρέζα και γινότανε ράκος».¹³²

Ο Γιάννης Λελάκης (στιχουργός) χαρακτηρίζει τον Δελιά παράδειγμα για το δράμα των ψυχοτρόπων ουσιών. «Ο Α. Δελιάς είναι το δράμα του ρεμπέτικου τραγουδιού και παράδειγμα ζωντανό για όσους θεωρούν τα ναρκωτικά κάτι το ασήμαντο».¹³³ Ο Βαμβακάρης αναφέρει με την σειρά του : «Επηγαίναμε και αυτός λοιπόν ετραβιότανε με τους τεκέδες, κι έπαιζε καταρχήν κιθάρα [...] Όταν ο Ανέστος έφυγε από κοντά μας και έγινε πρεζάκιας εμείς τότε δεν τον εξυγώναμε».¹³⁴ Ο ίδιος συνεχίζει αναφέροντας ότι ο λόγος που δεν τον ζύγωναν ήταν η ασφάλεια. « Έγινε πολύ ελεεινός, τον οποίον αρχίσαμε και όταν τον εβλέπαμε να τον αποφεύγουμε διότι δεν ημπορούσαμε να μας βλέπει η ασφάλεια με αυτόν να έχουμε πάρε δώσε».¹³⁵

Μ' αυτά διαπιστώνεται ότι η χρήση της ηρωίνης στην ρεμπέτικη κοινότητα αξιολογείται αρνητικά. Οι ρεμπέτες την απαξιώνουν γιατί σύμφωνα με τα λεγόμενά τους κάνει τον χρήστη «ράκος», «ελεεινό». Όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω, η παρέα με κάποιον ηρωινομανή μπορεί να ήταν επικίνδυνη. Ίσως οι ηρωινομανείς ήταν πιο ευάλωτοι και οι ρεμπέτες φοβόντουσαν τυχόν «καρφώματα» λόγω του αδύναμου χαρακτήρα των ηρωινομανών.

Η ηρωίνη δεν φαίνεται να έχει κάποιο λειτουργικό χαρακτήρα στη ρεμπέτικη κοινωνία, όπως το χασίς. Το χασίς εμπεριέχει ένα στοιχείο κοινωνικής πρακτικής, συνεύρεσης πράγμα που λείπει από την πιο «προσωπική» ηρωίνη.¹³⁶ Η ηρωίνη δεν

¹³¹ ό.π σελ. 159.

¹³² ό.π σελ. 165.

¹³³ ό.π σελ. 201.

¹³⁴ Βαμβακάρης Μ., *Αυτοβιογραφία*, σελ 150.

¹³⁵ ό.π σελ. 151.

¹³⁶ Την ίδια αποστροφή για την ηρωίνη παρατηρεί και ο Ζαϊμάκης στην έρευνά του για την ιδιαίτερη μουσική παράδοση του Λάκκου Ηρακλείου. Οι αφηγήσεις από τους «μάγκες» της περιοχής είναι χαρακτηριστικές: «-Ήτανε μαστούρης αλλά ήξερε τον τρόπο να το πίνει. Τότε το χασίς ήταν έθιμο. Θα σου πω κάτι: Με το χασίσι και ωραία χόρευες και παρέα έκανες αλλά και σεξουαλικά όταν έπεφτες με την γυναίκα δεν εσηκωνόσουν εύκολα. Τώρα τα πράγματα είναι αλλιώς: είναι η πρέζα, η ηρωίνη. Αυτά είναι καταστροφή.

χρησιμεύει στους κόλπους των ρεμπετών για λήθη και έμπνευση. Η ηρωίνη σε αντίθεση με το χασίσι δεν καταδεικνύει μαγκιά. Ίσως αυτή η αποστροφή να έχει τις ρίζες της σε μια ουσιαστική διαφορά του χασίσι από την ηρωίνη. Η διαφορά έγκειται στο ότι η ηρωίνη εθίζει και μπορεί να σκοτώσει τον χρήστη. Ο εθισμός της μπορεί να φτάσει τον χρήστη που αναζητά την πολυπόθητη ουσία να κάνει πράγματα που ίσως δεν είναι στοιχεία της προσωπικότητάς του. Ο Μπάτης εξηγεί ακριβώς την οπτική των χασικλήδων για τους ηρωινομανείς. Στην περιγραφή του τα πρεζάκια παρουσιάζονται σαν κουρέλια, ενώ οι χασικλήδες ντυμένοι στην «τρίχα». Ο Μπάτης κλείνει την περιγραφή με τον θάνατο του Ανέστη Δελιά, τον θάνατο που προκαλεί η ηρωίνη : «Εμείς οι χασικλήδες, με την κουστουμιά μας, τη γραβάτα μας, το στιβάλι γυαλισμένο, όλα στην τρίχα... Οι πρεζάκηδες κουρελήδες, αξύριστοι, βρώμικοι, πεινασμένοι, γιατί όλα τους τα λεφτά τα δίνανε στην πρέζα και δεν τρώγανε... Μια μέρα πήγαμε με τον Στράτο στην μάνα του και της είπαμε: « Μάζεψε το γιό σου, γιατί έπεσε στα βουρκάρια (...) Δεν μας άκουσε και δεν τον μάζεψε κι έτσι ο Ανέστος πέθανε από την πρέζα».¹³⁷ Οι περιγραφές του Μπάτη αλλά και του Γενίτσαρη τοποθετούν το στοιχείο της αντίθεσης χασικλήδων και πρεζάκηδων στη φτώχεια και την ασχήμια των πρεζάκηδων και στην καλαισθητική ζωή των χασικλήδων. Οι πρεζάκηδες «ταυτίζονται μ' αυτό που φοβούνται περισσότερο οι ρεμπέτες, δηλαδή την έκπτωση στην φτώχεια».¹³⁸

Η φτώχεια εδώ αλλάζει μορφή, οι χασικλήδες ρεμπέτες υποπρολετάριοι ζουν σ' ένα κόσμο φτώχειας αλλά προσέχουν τον εαυτό τους. Θέλουν να είναι κομποί σ' αντίθεση με τους ηρωινομανείς που λόγω του εθισμού τους αφήνονται στο πάθος τους.

-Το χασίσι δεν είναι όπως τώρα που περνάνε τη βελόνα και χάνονται. Τότε το πίνανε για να 'ρθουνε στο κέφι να χορέψουνε ένα ζειμπέκικο, να γελάσουν με την παρέα τους και να σηκωθούνε μετά να πάνε κανά δυο ώρες για περπάτημα, να γουστάρουνε». Ζαιμάκης Γιάννης, *Καταγωγή Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, σελ. 216.

¹³⁷ Γεωργιάδης Ν., *Οι δίσκοι του Γιώργου Μπάτη*,

http://www.klika.gr/cms/index.php?option=com_content&task=view&id=116&Itemid=171&limit=1&limitstart=0 (06/01/08).

¹³⁸ Κοταρίδης Νίκος, *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 79.

4.2 Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι θέσεις του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου σχετικά με την σχέση ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων ουσιών.¹³⁹ Ο Τύπος μετά την δισκογραφία έπαιξε σημαντικό ρόλο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στην εδραίωση της σχέσης ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων ουσιών. Εάν σχηματικά μπορεί να ταξινομηθεί το υλικό αυτό σε κατηγορίες, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για: α) τα κείμενα που εναντιώνονται στο ρεμπέτικο λόγω της ταύτισής του με ψυχοτρόπες ουσίες και το περιθώριο γενικότερα, β) τα κείμενα που υπερασπίζονται το ρεμπέτικο εξαιρώντας τα τραγούδια που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες, και γ) τα κείμενα που υπερασπίζονται συνολικά το φαινόμενο της ρεμπέτικης δημιουργίας συμπεριλαμβάνοντας στην υπεράσπιση και τα τραγούδια περί ψυχοτρόπων ουσιών.

Από αυτά τα κείμενα μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί ότι η σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες είναι η κύρια αιτία για τα επικριτικά ή υπερασπιστικά τους σχόλια για το ρεμπέτικο συνολικά. Τα κείμενα που ανήκουν στην πρώτη και δεύτερη κατηγορία, ενώ παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές στην αντιμετώπιση του ρεμπέτικου, με την δεύτερη να διατυπώνει ένα φιλικό λόγο, παρατηρείται σύμπτωση απόψεων σχετικά με τα τραγούδια με θέμα τις ψυχοτρόπες ουσίες. Ο λόγος τους γι' αυτά παραμένει αυστηρός ή στην καλύτερη περίπτωση απαξιωτικός. Η τρίτη κατηγορία κειμένων, αντιλαμβάνεται το ρεμπέτικο συνολικά ανεξάρτητα από τη θεματολογία του ως κάτι το θετικό που είναι άξιο ενδιαφέροντος χωρίς ωστόσο να κάνει ιδιαίτερη αναφορά στο ζήτημα των χασικλίδικων.

Συγκεκριμένα, για να κατανοηθεί ότι ο επικριτικός λόγος για τα τραγούδια με θέμα τις ψυχοτρόπες ουσίες παραμένει και στις δύο πρώτες κατηγορίες κειμένων, θα παρατεθούν και μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα, αρχικά από όσους επικρίνουν το ρεμπέτικο ολοκληρωτικά και στη συνέχεια από αυτούς που το αποδέχονται εν μέρει κατακρίνοντας ωστόσο τα τραγούδια που αναφέρονται σε αυτές τις ουσίες. Ο ποιητής και δημοσιογράφος Πάνος Σπάλας στον *Χρονόγραφο* (Ιούνιος του 37) αναφέρει για το ρεμπέτικο και τα χασικλίδικα: «Τραγουδάει τραγούδια που μας κατεβάζουν στις

¹³⁹ Τα κείμενα του Τύπου από όπου αντλήθηκαν οι πληροφορίες προέρχονται από τα βιβλία: Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο (1929-1959)* και *Όψεις Ρεμπέτικου*, Γκαιοηλ Χολοτ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*. Τόμος Β'.

τελευταίες βαθμίδες του πολιτισμού. Τραγούδια αντάμικα, χασικλίδικα ξεπεσμένα, βρωμερά».¹⁴⁰ Ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Μ. Καραγάτσης περιγράφει μια βραδιά σε ένα κέντρο διασκέδασης με αρκετή δόση ειρωνείας. «Η πελατεία ρουφάει την τσιγαριά με λαίμαργα χείλια. Θολός καπνός κι' οσμή ινδικής καννάβης πλανιέται στην ατμόσφαιρα. Βαίνομεν ολοταχώς προς γενική μαστουροποίηση [...]. Όπου και να κυττάξεις, μόνο μάτια βασιλεμένα σε τοξινωμένους ορίζοντες αντικρύξεις. [...] Το φεγγάρι, στον ουρανό, αν δεν ήταν φαλακρό θα τραβούσε τα μαλλιά του...».¹⁴¹ Ο δημοσιογράφος Ν. Γεωργακόπουλος (Νοέμβρης του 1934) στους *Νέους Καιρούς* προβαίνει «σε υψίφωνη διαμαρτυρία εναντίον των χασικλίδικων που ακούγονται και που προπαγανδίζουν ασύστολα τη χρήση χασίς».¹⁴² Ο Νίκος Μαράκης από τις στήλες της *Πειραιϊκής Σημαίας* (30-11-1937) προβάλλει «τον κίνδυνο να εκτεθεί η χώρα διεθνώς», λέγοντας χαρακτηριστικά: «Εάν ένας ξένος ήθελε να κρίνει το ποιόν μας από το περιεχόμενον των κυκλοφορούντων δίσκων θα εχαρακτήριζε τουλάχιστον τα τρία τέταρτα του λαού μας ως χασισοπότας[...] Εχρειάζετο λοιπόν να τεθή ένας φραγμός εις τας κουτάς και απολίτιστους αυτάς τάσεις των συνθετών της κακής ώρας».¹⁴³

Ο ίδιος τόνος για τα χασικλίδικα επικρατεί και στα κείμενα που διακατέχονται από θετική διάθεση απέναντι στο ρεμπέτικο. Ο δημοσιογράφος Παύλος Παλαιολόγος στην εφημερίδα *Τα Νέα* στις 23-12-1946 επιβραβεύει τη ρεμπέτικη μουσική, όχι όμως και τα τραγούδια με απρεπείς στίχους, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες. «Φταίνε θα πείτε οι στίχοι. Πρόστυχοι, χυδαίοι, απρεπείς, ακαλαίσθητοι. [...] Ας απαγορεύσουν τους κακούς στίχους και ας αφήσουν την μουσική στην ησυχία της».¹⁴⁴ Ο δημοσιογράφος Ν. Γεωργακόπουλος στις 2-2-1935 στους *Νέους Καιρούς* τάσεται κατά των χασικλίδικων: «Εμείς δεν μπορούμε να υποφέρουμε μια τέτοια αισχρή προπαγάνδα. Ούτε θέμε ν' ακούμε τα χασικλίδικα αυτά τα τραγούδια, που μας προξενούν αηδία».¹⁴⁵ Στη συνέχεια τάσεται υπέρ άλλων «σερέτικων» τραγουδιών (με παράδειγμα τους «Λαχανάδες») που εκφράζουν τα «ρωμέικα γούστα» και δεν εκθειάζουν την χασισική επιτέλεση.

¹⁴⁰ Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο (1929-1959)*, σελ. 59.

¹⁴¹ ό.π., σελ. 105.

¹⁴² ό.π., σελ. 20.

¹⁴³ ό.π., σελ. 40.

¹⁴⁴ ό.π., σελ.123.

¹⁴⁵ Βλησίδης Κώστας, *Όψεις του Ρεμπέτικου*, σελ. 20.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τα κείμενα που είναι υπέρ του ρεμπέτικου, χωρίς ιδιαίτερες αναφορές ως στο θέμα των ψυχοτρόπων ουσιών. Μπορούν στο συγκεκριμένο υλικό να εντοπισθούν ωστόσο ελάχιστα κείμενα που λαμβάνουν υπόψιν τους και τα χασικλίδικα. Οι θετικές τάσεις αποτυπώνονται σε ένα κείμενο του Φαλτάιτς στο περιοδικό *Μπουκέτο* τον Φεβρουάριο του 1929: « Τα τραγούδια αυτά δημιουργούνται ως επί το πλείστον στις φυλακές και στους τεκέδες από λωποδύτας και χασισοπότας, και γι' αυτό ο πολύς ο κόσμος τα αγνοεί [...]. Τα τραγούδια όμως αυτά είναι άξια κάποιας προσοχής. Έχουν ειλικρίνεια και αυθορμητισμό που εκπλήσσει και γοητεύει.[...] αλλά και η στιχουργική τέχνη [...]». ¹⁴⁶ Άλλη μια φιλική αναφορά γίνεται από τον «Ρεπόρτερ»(ψευδώνυμο) δημοσιευμένη πάλι από το περιοδικό *Μπουκέτο* στις 2-7-1936 και 9-7-1936. Εδώ ο δημοσιογράφος ασχολείται δεόντως με τον Βαμβακάρη, τον Τούντα και τον Μοντανάρη και ανθολογεί στίχους τους, ακόμα και χασικλίδικα. «[...] οι άνθρωποι του λουλά μαστουρώνονται τραγουδώντας τες, οι λεβέντες της γειτονιάς δείχνουν την χορευτική τους ικανότητα [...]». ¹⁴⁷

4.3 Αριστερός λόγος.

Η ίδια λογική επικρατεί και στα κείμενα που συλλέχθηκαν από έντυπα και εφημερίδες της Αριστεράς. Τα κείμενα αυτά αφορούν το χρονικό διάστημα από το 1946 έως το 1970 και διακρίνονται α) σ' αυτά που είναι κατά του ρεμπέτικου γενικώς, β) σ' αυτά που είναι υπέρ, ξεχωρίζοντας την αρνητική επίδραση των τραγουδιών που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες, γ) και σε λίγα που είναι υπέρ του ρεμπέτικου στο σύνολό του. Η Αριστερά φαίνεται να στρέφεται ενάντια στο ρεμπέτικο κυρίως για τη θεματολογία του. Οι αναφορές του σε ψυχοτρόπες ουσίες σύμφωνα με τους αριστερούς αρθογράφους αποχαυνώνουν τον λαό και τον αποπροσανατολίζουν.

Το πρώτο κείμενο σχετικά με το ρεμπέτικο είναι του Γ. Σταύρου και δημοσιεύεται στις 27-11-1946 στην *Ελεύθερη Ελλάδα*. Το κείμενο κατατάσσει το «υποκινούμενο» ρεμπέτικο στην υπηρεσία των αντιδραστικών πολιτικών δυνάμεων κυρίως λόγω της ψυχοτρόπας θεματολογίας του. « Γιατί ο ύμνος της «μαύρης», του

¹⁴⁶ Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο*, σελ. 17 και 20.

¹⁴⁷ ό.π., σελ. 43.

«τουμπεκί» και των άλλων... αποικιακών προϊόντων, γίνεται ανοικτά και μερακλίδικα με όλη την ελευθερία του δυτικού τύπου». ¹⁴⁸ « Ωστόσο, όπως δεν λυγίζουν το λαό τα διάφορα «μέτρα τάξεως», οι εκτοπισμοί, οι εκτελέσεις[...] νόμιμη και...παράνομη εισαγωγή του χασίς-έτσι δεν καταφέρνουν να τον εμποτίσουν με τη μουσική του τεκέ τα ρεμπέτικα τραγούδια και να τον θέσουν εκτός μάχης». ¹⁴⁹

Στη συνέχεια σε δύο άρθρα του *Ριζοσπάστη*(15-12-1946/ 15-8-1947) η επίθεση εναντίον του χασίς και των χασικλίδικων συνεχίζεται. Στο πρώτο ο Δ. Μύστης ισχυρίζεται ότι οι τοξικομανείς δημιουργούνται βάσει σχεδίου για την εξόντωση του λαού. Και στο δεύτερο ο Λ.Σ κατονομάζει τους ύμνους του χασίς «Όταν καπνίσει ο λουλάς» και το «Πρώι πρώι με τη δροσούλα» που έχουν κατακλύσει ταβέρνες και πλατείες. ¹⁵⁰

Το κείμενο του Νίκου Παγκαλή στην *Αυγή* (14-2-1953) τάσσεται κατά του ρεμπέτικου τραγουδιού, γιατί σε αντίθεση με το λαϊκό τραγούδι είναι «μακριά από την κοινωνική διαπάλη» και το «φως της ζωής». Σύμφωνα με τον αρθογράφο το ρεμπέτικο δεν γίνεται να εκφράζει τον λαό γιατί τα τραγούδια που υμνούν το χασίς και το μαυραγορίτη δεν έχουν καμία σχέση με την κοινωνική πάλη. « Από τα γεννησιμιά του το «Ρεμπέτικο» διαδίδει υμνώντας το χασίς, το λουλά, το κομπολογάκι, την ταμπακιέρα [...] Είναι λοιπόν αυτό το “λαϊκό τραγούδι”, όπως θέλουν να το αποκαλούν, που συνεχίζει την παράδοση και εκφράζει τους λαϊκούς πόθους;». ¹⁵¹

Από τους εκφραστές του αριστερού λόγου που τάσσεται φιλικά προς το ρεμπέτικο, χωρίς όμως να είναι και υπέρ των χασικλίδικων ξεχωρίζει ο Ανωγειανάκης ο οποίος (*Ριζοσπάστης* 28-1-1947) αναφέρει σχετικά με τα χασικλίδικα: « Ασφαλώς είμαστε και μεις σύμφωνοι πως μια τέτοια μουσική και ποίηση δε μπορεί να μας ενδιαφέρει. Κι’ ακόμα συμφωνούμε για την κακή της επίδραση, που την καταδικάζουμε». ¹⁵² Στους υποστηρικτές του ρεμπέτικου από το χώρο της Αριστεράς μπορεί επίσης να ενταχθεί και ο Μίκης Θεοδωράκης που πρώτα με το έργο του και ύστερα με τον λόγο του στάθηκε υπέρ του ρεμπέτικου. ¹⁵³ Ωστόσο στο περιοδικό

¹⁴⁸ Βλησιδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο*, σελ. 109.

¹⁴⁹ ό.π, σελ. 110.

¹⁵⁰ Βλησιδης Κώστας, *Όψεις του Ρεμπέτικου*, σελ. 70-71.

¹⁵¹ Βλησιδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο*, σελ. 182-183.

¹⁵² Γκαιλ Χολστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, σελ. 140.

¹⁵³ Ο ίδιος σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* στο τεύχος 73-74, το 1961 παραδέχεται την αμφίσημη στάση του κατά καιρούς σχετικά με το ρεμπέτικο.

Δρόμοι της Ειρήνης, (Οκτώβριος 1960), τάσσεται κατά των χασικλίδικων, υποβαθμίζοντας τα κατά πολύ στον αριθμό τους.¹⁵⁴ Και στη συνέχεια στο περιοδικό *Πρώτο* «διευκρινίζει ότι στο «αληθινό λαϊκό τραγούδι», όπως το αντιλαμβάνεται δεν έχουν θέση τραγούδια του τύπου Όταν καπνίσει ο λουλάς».¹⁵⁵ Ο Γιάννης Σκουριώτης (μαρξιστής διανοητής και μεταφραστής του *Κεφαλαίου* του Μαρξ) υποστηρίζει ότι τα χασικλίδικα πρέπει να περιορίζονται στις ταβέρνες και όχι στην οικογένεια. «(...) δεν ταιριάζει να ακούγονται σε τίμια σπίτια τα τραγούδια των “χασικλήδων” και των “πρεζάκηδων”».¹⁵⁶

Το πρώτο ψήγμα στην (μερική) υπεράσπιση των χασικλίδικων είναι του Νίκου Πολίτη στην επιστολή του στον *Ριζοσπάστη* στις 23-2-1947. Ο Πολίτης και αυτός με την σειρά του να μην υποβαθμίζει τον αριθμό των χασικλίδικων τραγουδιών, αλλά αναφέρει ότι και αυτά είναι έκφραση των παθών του λαού, κάτι που έχουμε συναντήσει και στην δημοτική ποίηση. «Έτσι και στο ρεμπέτικο, μιας και τα πάθη υπάρχουν, ο λαός όσο και αν φιλολογούμε κι απαγορεύσουμε, θα τα εκφράσει [...] και στην έκφραση του αυτή τα χασικλίδικα που όλοι καταδικάζουμε την αφορμή και όχι το αποτέλεσμα, είναι μικρό ποσοστό, όπως μικρό είναι το ποσοστό των αναλόγων στη δημοτική ποίηση».¹⁵⁷

Στην τρίτη κατηγορία κειμένων εντάσσονται κείμενα που υπερασπίζονται το ρεμπέτικο, αλλά αποσιωπούν τα τραγούδια που αναφέρονται στα ναρκωτικά.¹⁵⁸ Βέβαια μέσα σε αυτό το αρνητικό κλίμα ανιχνεύονται και δύο κείμενα τα οποία βλέπουν το θέμα του ρεμπέτικου συνολικά με θετική ματιά.¹⁵⁹ Το πρώτο κείμενο είναι του Κώστα Μαραβέα (Ιούνιος το 1970). Ο Μαραβέας θεωρεί λογική την ύπαρξη τραγουδιών με θέμα τις ψυχοτρόπες ουσίες, αφού η εξαθλίωση επηρέασε και το τραγούδι που περιγράφει το κοινωνικό γίγνεσθαι: «Το βάσανο της προσφυγιάς οδηγούσε σε μια φυγή και το χασίς ένα σκοπό. Ήταν δυνατό μέσα σε τέτοιες άθλιες συνθήκες (δεν θα κάνω

¹⁵⁴ Βλησιδης Κώστας, *Ώψεις του Ρεμπέτικου*, σελ. 96.

¹⁵⁵ ό.π., σελ. 97.

¹⁵⁶ Βλησιδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο*, σελ. 237.

¹⁵⁷ Γκαιλ Χολστ, *Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, σελ. 144.

¹⁵⁸ Δεν θα επιχειρηθεί η παρουσίαση αποσπασμάτων από άρθρα αυτής της κατηγορίας γιατί δεν εξυπηρετούν σε κάτι την παρούσα έρευνα. Είναι αντιληπτό όμως ότι η αποσιώπηση αυτού του στοιχείου δίνει την δυνατότητα μιας διπλωματικής προσέγγισης του ρεμπέτικου.

¹⁵⁹ Αυτά τα κείμενα ανιχνεύονται στο περιοδικό *Τετράδια*. Το συγκεκριμένο περιοδικό το έγραφαν και το εξέδιδαν οι πολιτικοί κρατούμενοι την Ανανεωτικής Αριστεράς στις φυλακές Αβέρωφ και στη συνέχεια στις φυλακές Κορυδαλλού την περίοδο 1969-1973.

ιστορία) να μείνει ανεπηρέαστο το λαϊκό τραγούδι; Δεν νομίζω! (...) Όταν τραγουδάει μια κατάσταση περιγράφοντάς τη δεν νομίζω πως την υμνεί συγχρόνως». ¹⁶⁰ Στην συνέχεια κάνει μια αυτοκριτική του αριστερού χώρου για την πολεμική που άσκησε ενάντια στο ρεμπέτικο. Ο Μαραβέας παρόλες τις ενδιαφέρουσες απόψεις του, στο κλείσιμο του κειμένου αναφέρει ότι τα κομμάτια αυτά δεν πρέπει να τραγουδιούνται και απλώς αναφέρει ότι είναι ένας κρίκος στην ιστορία του λαϊκού τραγουδιού. Άρα ακόμα και εδώ παρατηρείται ότι ο επικριτικός λόγος υπάρχει αλλά σε άλλη μορφή.

Το μοναδικό κείμενο που τελικά μοιάζει να διαφοροποιείται συνολικά στους κόλπους της Αριστεράς, είναι του Πάνου Τζαβέλλα και δημοσιεύεται στο ίδιο περιοδικό τον Ιούλιο του 1970. Ο Τζαβέλλας κατακρίνει το χώρο ότι χειραγωγεί την τέχνη και μεταθέτει το ερώτημα «εάν τα χασικλίδικα συνέβαλλαν στην ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος» στον προβληματισμό σχετικά με το αν βοήθησαν το λαϊκό κίνημα τραγούδια όπως η Ιτιά, είδη τραγουδιού και μουσικής όπως το Μανιάτικο μοιρολόι, η Βυζαντινή μουσική και καλλιτεχνήματα όπως ο Ερμής του Πραξιτέλη, η Αφροδίτη της Μήλου κλπ. « Δεν πρέπει να απλοποιούμε τα πράγματα και να κάνουμε με το ζόρι την τέχνη υπηρέτρια και προπαγανδιστή των άμεσων πολιτικών επιδιώξεων μας. (...) Είναι απλοϊκή η ερώτηση, εάν τα “χασικλίδικα” συμβάλανε στην ανάπτυξη του κινήματος, όταν ο λαός έκανε αγώνες για δημοκρατία και ελευθερία, γιατί θα πρέπει να ρωτήσουμε αν προς την ίδια κατεύθυνση βοήθησαν η Ιτιά, ο Ερμής του Πραξιτέλους (...). Αν αδιαφορήσαμε για την καλλιτεχνική ποιότητα αυτών των έργων και κρίνουμε την καλλιτεχνική τους αξία μόνο απ’ τα βραχυπρόθεσμα πολιτικά οφέλη και την εξυπηρέτηση της πολιτικής μας γραφής, σημαίνει ότι κακοποιούμε την τέχνη, διαστρέφουμε το νόημά της (...)». ¹⁶¹ Συνεχίζοντας Ο Τζαβέλλας τοποθετείται σε σχέση με το ρόλο αυτών των τραγουδιών. « Δεν καλούν τον κόσμο στον τεκέ. Εκφράζουν καλλιτεχνικά μια κοινωνική πραγματικότητα. Είναι μια συγκλονιστική μαρτυρία κι ένα ντοκουμέντο μιας εποχής». ¹⁶²

¹⁶⁰ Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ 501.

¹⁶¹ ό.π, σελ 504.

¹⁶² ό.π, σελ 506.

4.4 Για μια σύνοψη.

Η παρουσίαση του πώς εξελίχθηκε η σκέψη πάνω στην σχέση ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων ουσιών, έφερε στην επιφάνεια και το πώς χειρίστηκαν αυτή την σχέση, καταρχήν οι ίδιοι οι ρεμπέτες και κατ' επέκταση εξωγενείς παράγοντες (μελέτες για το ρεμπέτικο, δισκογραφία, Τύπος). Η παρουσίαση των ψυχοτρόπων ουσιών στο ρεμπέτικο χώρο φαίνεται να είναι μια πολύ σημαντική παράμετρος της καλλιτεχνικής δημιουργίας καθώς φαίνεται ότι κυρίως λόγω αυτής της παραμέτρου το ρεμπέτικο διώχθηκε και μάλλον παρεξηγήθηκε.

Η σκέψη των ερευνητών φαίνεται να προχωράει σε στάδια. Έτσι παρατηρείται ότι, αφού επιβεβαιώνεται και εμπεδώνεται το δεδομένο της σχέσης ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων ουσιών, με απλές αναφορές στην λειτουργία των ψυχοτρόπων,¹⁶³ στη συνέχεια περνάει και επικεντρώνεται στο στάδιο της εξήγησης της λειτουργικότητας των ναρκωτικών στην κοινωνία των ρεμπέτων.¹⁶⁴ Στο σημείο αυτό οι ψυχοτρόπες ουσίες αποκτούν ρόλους σχέσεων εξουσίας, συνύπαρξης, απομόνωσης, σύσφιξης σχέσεων, μαγκιάς, ένταξης, γαλήνης και λήθης των δυσκολιών της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και έμπνευσης. Αυτοί οι λόγοι γίνονται ιδιαίτερα σαφείς μέσα από τις αφηγήσεις ρεμπέτων καθώς και την ανάλυση στίχων. Σε αυτό το στάδιο, ενώ το θέμα της σχέσης ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων ουσιών δεν φαίνεται να είναι ταμπού και οι ερευνητές το εξετάζουν με τη δέουσα προσοχή ως ένα κομμάτι από το σύνολο του ρεμπέτικου, υπάρχουν σημάδια σχετικής υποβάθμισης των σχετικών τραγουδιών λόγω του ότι το θέμα τους δεν αφυπνίζει την ταξική συνείδηση. Οπότε διαπιστώνεται ότι η ταξική συζήτηση έχει την τάση να «δικαιολογεί» και να εξηγεί τη λειτουργία των ψυχοτρόπων ουσιών στο ρεμπέτικο, καθώς και να θεωρεί το μουσικό προϊόν που παράγεται από τη σχέση ρεμπέτικου-ψυχοτρόπων να μην ως άξιο μελέτης αλλά προϊόν μιας τέχνης που είναι ακόμα στα σπάργανα της ταξικής της συνειδητοποίησης.

Στη συνέχεια ο προβληματισμός επικεντρώνεται στο πόσο αληθεύει αυτή η σχέση και σε ποιο βαθμό την εκμεταλλεύτηκαν και την διαχειρίστηκαν διάφοροι παράγοντες, με αποτέλεσμα την εδραίωσή της μέχρι και σήμερα. Οι συγκεκριμένοι

¹⁶³ Κάτι που γίνεται στις πρώτες μελέτες για το ρεμπέτικο από τον Πετρόπουλο και την Χολστ.

¹⁶⁴ Οι ερευνητές που ερμηνεύουν τα ναρκωτικά με αυτό τον τρόπο είναι ο Δαμιανάκος και ο Χατζηδάκης.

ερευνητές¹⁶⁵ πλέον δεν εξετάζουν τη λειτουργία και δεν δίνουν εξηγήσεις για την σχέση, αλλά εξετάζοντας αυτό που θεωρείται φυσικό ανακαλύπτουν: α) καλλιτέχνες που έγραψαν πολλά τραγούδια για ψυχοτρόπες ουσίες, χωρίς να έχουν σχέση με αυτή την πρακτική, β) την δισκογραφία που με το νέο εμπορικό προϊόν έβλεπε μια εμπορική ευκαιρία αρκετά κερδοφόρα, γ) τον ανταγωνισμό των καλλιτεχνών που είχε ως αποτέλεσμα την έντονη αναπαράσταση της ζωής του περιθωρίου αφού αυτά τα τραγούδια στηρίζονταν περισσότερο από τις εταιρίες,¹⁶⁶ δ) την επί δεκαετίες λογοκρισία που διαφήμιζε και μυθοποιούσε το «απαγορευμένο» μουσικό προϊόν, ε) τον επίσης επί δεκαετίες επικριτικό λόγο από τον Τύπο, ανθρώπους με κύρος και την Αριστερά που μυθοποιούσαν και προπαγάνδιζαν αυτή την σχέση¹⁶⁷ και στ) ξένους λογοτέχνες και περιηγητές που αναφερόμενοι στο ρεμπέτικο έδιναν έμφαση στην ζωή του περιθωρίου. Όλα αυτά συντέλεσαν στη μεγαλοποίηση και σχεδόν μυθοποίηση της σχέσης του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

¹⁶⁵ Ουσιαστικά ο Gaunlett και σε κάποιο βαθμό ο Κουνάδης είναι αυτοί που εξετάζουν με διαφορετική οπτική το ζήτημα.

¹⁶⁶ «Ποιο ήταν το πρώτο ρεμπέτικο που είπατε;

Εγώ έλεγα... «Μες του Τσαμπίκου τον Τεκέ». Τότες ήταν μόδα αυτά». Βλ. Παπαδόπουλος Λευτέρης, *Να Συλληφθεί το Ντουμάνι*, σελ. 137.

¹⁶⁷ Αυτό διαπιστώνεται εύκολα από τα κεφάλαια 4.2. Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος, και 4.3. Αριστερός λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ ΜΕ ΨΥΧΟΤΡΟΠΑ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΑ

Στα προηγούμενα κεφάλαια εντοπίστηκαν οι λόγοι της ταύτισης του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες, φέρνοντας στην επιφάνεια τους καθοριστικούς ρόλους κάποιων ερευνητών, του Τύπου, της δισκογραφίας και των λογοκρισιών. Επίσης διερευνήθηκε και ο εξίσου σημαντικός ρόλος φιλελλήνων περιηγητών και ξένων λογοτεχνών που ασχολήθηκαν με την Ελλάδα τονίζοντας τις περιθωριακές τάσεις του ρεμπέτικου και στο εξωτερικό.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο θα παρουσιαστούν στοιχεία α) για τον αριθμό των κομματιών με ψυχοτρόπα θεματολογία σε σχέση με τον αριθμό των υπόλοιπων κομματιών του ρεμπέτικου και β) για τον αριθμό των κομματιών με ψυχοτρόπα θεματολογία από καλλιτέχνες που δεν είχαν άμεση σχέση με την χρήση τέτοιων ουσιών σε σχέση με αυτούς που η χρήση ήταν καθημερινή πρακτική. Με αυτό τον τρόπο θα αποσαφηνιστεί σε ένα βαθμό ο αριθμός των κομματιών με ψυχοτρόπα θεματολογία και θα μπορέσει να αποδειχτεί η άποψη ότι τα ρεμπέτικα τραγούδια που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες τις περισσότερες φορές περιγράφουν μια κοινωνική πραγματικότητα χωρίς απαραίτητα οι ίδιοι οι καλλιτέχνες να έχουν άμεση σχέση με την χρήση. Έτσι εμμέσως προβάλλεται και πάλι ο ρόλος της δισκογραφίας και ενισχύεται η άποψη που θέλει τους καλλιτέχνες να προσανατολίζονται έως το 1937 σε τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία.¹⁶⁸

Η έρευνα στηρίχθηκε στην ανθολογία του Ηλία Πετρόπουλου *Ρεμπέτικα Τραγούδια* καθώς και σε στοιχεία που συνέλεξε από τη δισκογραφία ο Παναγιώτης Κουνάδης. Από τα 1400 τραγούδια που περιλαμβάνει η ανθολογία του Ηλία Πετρόπουλου μόνο τα 106 κατατάσσονται στο κεφάλαιο «χασικλίδικα τραγούδια».¹⁶⁹ Από αυτά τα ηχογραφημένα είναι περίπου τα 67, ενώ τα υπόλοιπα 39 δεν έχουν περάσει στην δισκογραφία.

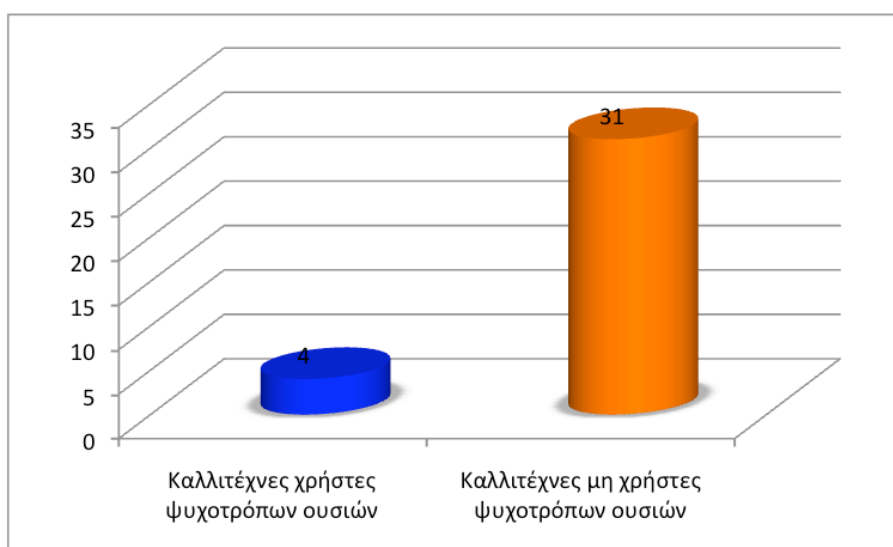
¹⁶⁸ Βλ. Κεφάλαιο 3.1 σελ. 19-24

¹⁶⁹ Στο κεφάλαιο «χασικλίδικα τραγούδια» εμπεριέχονται επίσης τραγούδια που αφορούν την κοκαΐνη και την ηρωίνη.

Οι καλλιτέχνες μπορούν να διακριθούν α) σε αυτούς που η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών ήταν καθημερινή πρακτική, και β) σε αυτούς που δεν είχαν άμεση σχέση με ψυχοτρόπες ουσίες. Οι καλλιτέχνες που εμφανίζονται να έχουν γράψει κομμάτια με ψυχοτρόπα θεματολογία και για τους οποίους υπάρχουν στοιχεία που τους κατατάσσουν στους χρήστες, φαίνεται να είναι 4, ενώ έχουν γράψει 18 κομμάτια.

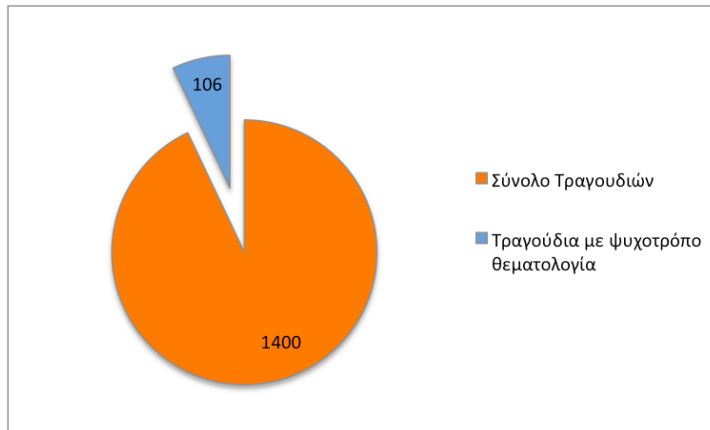
Οι καλλιτέχνες που εμφανίζονται να έχουν γράψει κομμάτια με ψυχοτρόπα θεματολογία και οι ίδιοι δεν δηλώνουν χρήστες φαίνεται να είναι 31. Αυτοί οι καλλιτέχνες έχουν γράψει 46 κομμάτια με ψυχοτρόπα θεματολογία.¹⁷⁰

Από όλα αυτά διαπιστώνεται εύκολα ότι: α) Από τους 35 καλλιτέχνες στους οποίους ο Πετρόπουλος αποδίδει την κυριότητα των χασικλιδικών κομματιών μόνο οι 4 φαίνεται να συμμετέχουν στη χρήση ψυχοτρόπων (πίνακας 3). Άρα η άποψη που θέλει τα χασικλιδικά ως ένα είδος μόδας στη δισκογραφία φαντάζει ακόμα πιο αληθινή. β) Από το σύνολο 1400 κομματιών μόνο 106 χαρακτηρίζει ο Πετρόπουλος ως χασικλιδικά και από αυτά μόνο τα 67 έχουν περάσει την δισκογραφία (πίνακας 4, σελ.60). Έτσι εύκολα διαπιστώνεται ότι ο αριθμός εν τέλει είναι πολύ λίγος σε αναλογία με τα υπόλοιπα κομμάτια. Οπότε φαίνεται λοιπόν ότι η στερεότυπη ταύτιση του ρεμπέτικου με ψυχοτρόπες ουσίες δεν είναι τόσο στιβαρή.

Πίνακας 3: Σύγκριση καλλιτεχνών για τους οποίους η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών αποτελεί καθημερινή πρακτική με καλλιτέχνες που δεν έχουν σχέση με τη χρήση (σύμφωνα με την ανθολογία του Πετρόπουλου).

¹⁷⁰ Πολλοί καλλιτέχνες που είχαν διαφορετική σχέση με τις ψυχοτρόπες ουσίες έχουν συνεργαστεί για διάφορα χασικλιδικά κομμάτια, όπως ο Μάθειας που ήταν χρήστης μαζί με τον Ογδοντάκη που δεν ήταν. Γι' αυτό το λόγο τους «χρεώνεται» από ένα κομμάτι στον καθένα.

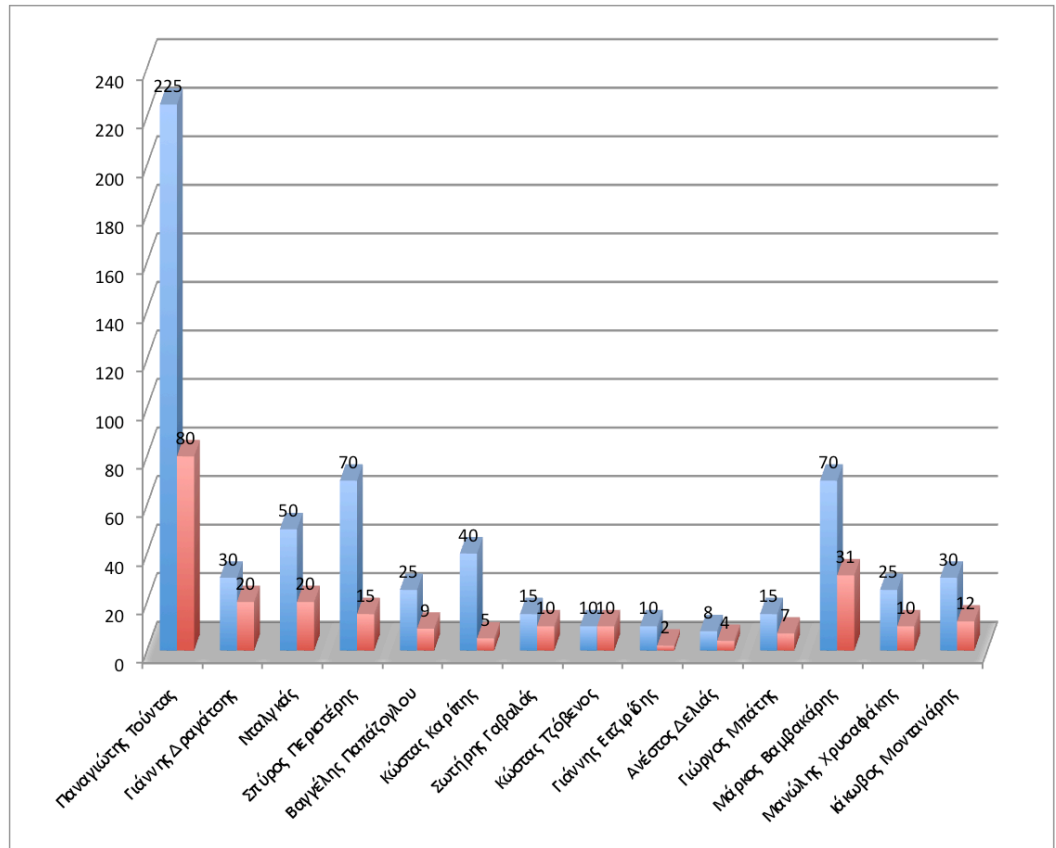
Πίνακας 4: Τραγούδια κατηγοριοποιημένα ως «χασικιλίδικα» στο σύνολο των τραγουδιών της ανθολογίας του Πετρόπουλου.

Ο Παναγιώτης Κουνάδης αναφέρει ότι από την περίοδο της ανώνυμης δημιουργίας (έως το 1922), έχουν καταγραφεί μέχρι στιγμής περίπου 200 τραγούδια, σε διάφορες εκτελέσεις και παραλλαγές.¹⁷¹

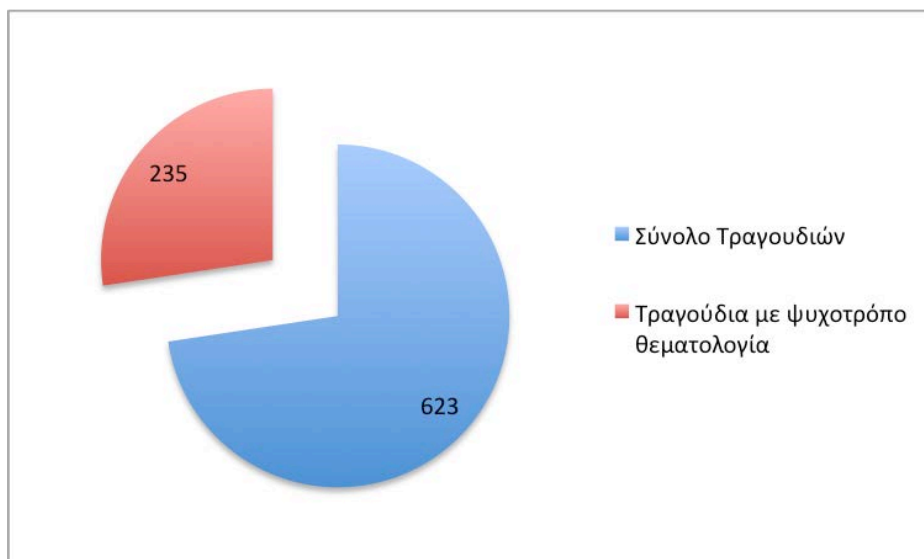
Σύμφωνα με τον Κουνάδη οι κυριότεροι επώνυμοι συνθέτες του είδους έγραψαν, από το 1925 μέχρι το 1937, τον εξής -κατά προσέγγιση- αριθμό τραγουδιών με ψυχοτρόπα θεματολογία (βλ. και πίνακες 5-6, σελ.61):

- Παναγιώτης Τούντας:** γύρω στα 80, σε ποικίλες εκδόσεις (σε σύνολο 225).
- Γιάννης Δραγάτσης ή (Ογδοντάκης):** γύρω στα 20 -με έξι εκτελέσεις του "Ο Μανώλης χασικλής"- (σε σύνολο 30).
- Αντώνης Διαμαντίδης (ή Νταλγκάς):** γύρω στα 20 (σε σύνολο 50).
- Σπύρος Περιστέρης:** γύρω στα 15 (σε σύνολο 70).
- Βαγγέλης Παπάζογλου:** 9 (σε σύνολο 25).
- Κώστας Καρίπης:** 5 (σε σύνολο 40).
- Σωτήρης Γαβαλάς:** 10 (σε σύνολο 15).
- Κώστας Τζόβενος:** 10 (σε σύνολο 10).
- Γιάννης Εϊτζιρίδης (Γιοβάν Τσαούς):** 2 (σε σύνολο 10).
- Ανέστος Δελιάς:** 4 (σε σύνολο 8).
- Γιώργος Μπάτης:** 7 (σε σύνολο 15).
- Μάρκος Βαμβακάρης:** 31 (σε σύνολο 70).
- Μανώλης Χρυσάκης:** 10 (σε σύνολο 25).
- Ιάκωβος Μοντανάρης:** 12 (σε σύνολο 30).

¹⁷¹ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ 245- 249.

Πίνακας 5: Το σύνολο τραγουδιών των σημαντικότερων καλλιτεχνών του ρεμπέτικου (σύμφωνα με τον Κουνάδη), καθώς και ο αριθμός των «χασικλίδικων» που αντιστοιχεί στον καθένα. Με την μπλε ράβδο συμβολίζεται το σύνολο των τραγουδιών κάθε καλλιτέχνη. Με την κόκκινη ράβδο συμβολίζεται ο αριθμός των τραγουδιών με ψυχοτρόπο θεματολογία.

Πίνακας 6: Το σύνολο των τραγουδιών από τους καλλιτέχνες που αναφέρει ο Κουνάδης, καθώς και το σύνολο των τραγουδιών, από τους συγκεκριμένους καλλιτέχνες, με ψυχοτρόπο θεματολογία .

Άλλοι γνωστοί συνθέτες (Γρηγόρης Ασίκης, Μενέλαος Μιχαηλίδης, Δημήτρης Μπαρούσης ή Λορέντζος, Κώστας Σκαρβέλης, και άλλοι) υπολογίζεται ότι, μέχρι το 1937, έχουν συνολικά περάσει στη δισκογραφία περίπου 150 ακόμη χασικλίδικα.¹⁷² Έτσι κατά προσέγγιση έχουν περάσει στην δισκογραφία 500 χασικλίδικα ρεμπέτικα.¹⁷³

Είναι ενδεικτικό ότι από τα ονόματα των κυριότερων συνθετών χασικλίδικων κομματιών που προαναφέρθηκαν, μόνο τρεις ήταν χρήστες ψυχοτρόπων ουσιών (Βαμβακάρης, Μπάτης, Δελιάς) Επίσης καλλιτέχνες που είχαν διοικητικές θέσεις στις δισκογραφικές εταιρίες, όπως ο Τούντας, ο Δραγάτσης, ο Περιστέρης και ο Σκαρβέλης δεν ήταν χρήστες και όμως εισήγαγαν στην δισκογραφία αρκετά χασικλίδικα. Μάλιστα τα πρώτα χασικλίδικα γράφτηκαν από αυτούς.¹⁷⁴ Έτσι με αυτό τον τρόπο μπορεί κάλλιστα να φανεί και ο ρόλος της δισκογραφίας όσον αφορά στη σημερινή ταύτιση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

Συνοψίζοντας διαπιστώνεται ότι: οι καλλιτέχνες που δεν είχαν άμεση σχέση με την χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και διοχέτευσαν στην αγορά τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία ήταν σαφώς περισσότεροι από αυτούς που είχαν άμεση σχέση με ψυχοτρόπες ουσίες και ιδιαίτερα με το χασίς. Το ότι οι ίδιοι οι καλλιτεχνικοί υπεύθυνοι των δισκογραφικών εταιριών έγραφαν τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία μπορεί να φανερώσει, από μία άποψη, και τις «προθέσεις» των εταιριών αυτών για το συγκεκριμένο είδος τραγουδιού. Τέλος γίνεται σαφές ότι τα τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία είναι κατά πολύ λιγότερα σε σχέση με το σύνολο των ρεμπέτικων τραγουδιών.

¹⁷² Σ' αυτούς που έγραψαν κομμάτια με ψυχοτρόπα θεματολογία μπορούν να συμπεριληφθούν και καλλιτέχνες της «ελαφράς» μουσικής. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του Κώστα Μπέζου (με το ψευδώνυμο Α. Κωστής) που είχε ορχήστρα με χαβάγιες, αλλά και του Μίνου Μάτσα (με το ψευδώνυμο Τσάμας). Βλ. ό.π, σελ. 246.

¹⁷³ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε ότι μόνο κατά προσέγγιση μπορούμε να γνωρίζουμε των αριθμό των χασικλίδικων τραγουδιών και αυτό γιατί τα κριτήρια για την κατηγοριοποίηση από μελετητή σε μελετητή είναι διαφορετικά. Έτσι πολλά τραγούδια μπορεί κάλλιστα να ανήκουν σε παραπάνω από μια κατηγορία. Για περισσότερα σχετικά με τις κατηγοριοποιήσεις, βλ. υποσημείωση 182, σελ. 65.

¹⁷⁴ «Πρώτοι οι μικρασιάτες συνθέτες γράφουν τραγούδια με τέτοια θεματολογία και μάλιστα αυτοί που έχουν διοικητική- καλλιτεχνική ευθύνη των εταιριών δίσκων[...]». ό.π, σελ. 245.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω βάση της αρνητικής κριτικής που ασκήθηκε στο ρεμπέτικο υπήρξε η φαινομενική του σχέση με τις ψυχοτρόπες ουσίες και κατ' επέκταση τα τραγούδια που αφορούσαν τέτοιου είδους ουσίες. Από τα προηγούμενα κεφάλαια αναζητώντας τους λόγους της ταύτισης του ρεμπέτικου με τα ναρκωτικά, ήρθαν στην επιφάνεια τα ακόλουθα: ο καθοριστικός ρόλος κάποιων ερευνητών, του Τύπου, της Αριστεράς, της δισκογραφίας και των λογοκρισιών, αλλά ακόμα και ο εξίσου σημαντικός ρόλος των φιλελλήνων περιηγητών και τα διηγήματα ξένων λογοτεχνών με θέμα την Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα:

- **Ο ρόλος της δισκογραφίας.** Η δισκογραφία έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση αυτής της ταύτισης. Μέχρι το 1937 με την επιβολή της λογοκρισίας του Μεταξά η δισκογραφία φαίνεται να έχει περάσει στην αγορά γύρω στα 500 τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία.¹⁷⁵ Η επιλογή τραγουδιών με ψυχοτρόπα θεματολογία, με την ύπαρξη συγκεκριμένων οργάνων και την ανάλογη ερμηνεία τους ήταν για την εποχή μια πολύ καλή επιχειρηματική κίνηση για τις δισκογραφικές εταιρίες.¹⁷⁶ Αυτό διαπιστώνεται εύκολα αν αναλογιστεί κανείς το πλήθος των κομματιών που σχετίζονται με ψυχοτρόπες ουσίες και ιδιαίτερα με το χασίς στις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Αν οι εταιρείες δεν επιθυμούσαν τέτοιου είδους κομμάτια μπορούσαν να μην τα επέλεγαν, έτσι οι καλλιτέχνες βλέποντας την επιτυχία των χασικλίδικων έγραφαν σε αυτό το ύφος. Ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει αυτή την άποψη είναι ότι πολλοί καλλιτέχνες που δεν έκαναν χρήση χασίς διατέλεσαν διοικητικά- καλλιτεχνικά στελέχη διαφόρων δισκογραφικών εταιριών γράφοντας, παρόλα αυτά, πολλά χασικλίδικα κομμάτια (Τούντας, Σκαρβέλης, Δραγάτσης, Περιστερης). Εφόσον οι ίδιοι οι καλλιτεχνικοί διευθυντές έγραφαν πληθώρα τραγουδιών με ψυχοτρόπα θεματολογία, χωρίς μάλιστα οι ίδιοι να έχουν σχέση με ψυχοτρόπες ουσίες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το συγκεκριμένο είδος τραγουδιού είχε τεράστια σημασία για τις δισκογραφικές

¹⁷⁵ Βλ. Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ. 246- 247.

¹⁷⁶ Βλ. Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 56.

εταιρίες, καθώς αυτό το νέο είδος απέφερε οικονομικά κέρδη σ' αυτές. Αν οι εταιρίες δεν είχαν οικονομικά οφέλη από το «χασικλίδικο» τραγούδι δεν θα το προωθούσαν και ίσως να άλλαζε και η ταυτότητα του ρεμπέτη στη δισκογραφία μέχρι το 1937.¹⁷⁷

- **Ο ρόλος του Τύπου.** Ο Τύπος με την σειρά του εστιάζει στο τραγούδι με ψυχοτρόπα θεματολογία καθώς και στην φαινομενική σχέση των ρεμπετών με ψυχοτρόπες ουσίες. Αυτό το γεγονός έχει ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια μιας κινδυνολογίας σχετικά με το ρεμπέτικο καθώς και την προβολή μιας ψευδούς πραγματικότητας. Ακόμα και κείμενα που έχουν θετικό χαρακτήρα απέναντι στο ρεμπέτικο τραγούδι, στέκονται ενάντια σ' αυτά που αναφέρονται σε ψυχοτρόπες ουσίες μη συμπεριλαμβάνοντάς τα πολλές φορές στο ρεμπέτικο. Έτσι τα τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία και η σχέση του ρεμπέτικου χώρου με ψυχοτρόπες ουσίες γιγαντώνεται.
- **Ο ρόλος του αριστερού Τύπου.** Η Αριστερά φαίνεται να κατακρίνει το ρεμπέτικο κυρίως για τη θεματολογία του. Οι αναφορές του σε ψυχοτρόπες ουσίες σύμφωνα με τους αριστερούς αρθογράφους αποχαιρώνουν τον λαό και τον αποπροσανατολίζουν. Ο λόγος του αριστερού τύπου δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτόν του καθεστωτικού. Όπως ο καθεστωτικός Τύπος σχολίαζε αρνητικά το ρεμπέτικο, έτσι και ο αριστερός Τύπος με βάση την περιθωριακότητά του και την σχέση του με ψυχοτρόπες ουσίες το απέκλεισε από την λαϊκή παράδοση θεωρώντας τα τραγούδια που αναφέρονται σε τέτοιες ουσίες αντιδραστικά και παραπλανητικά για την εργατική τάξη.¹⁷⁸
- **Ο ρόλος των λογοκρισιών.** Οι επί σειρά ετών λογοκρισίες στο ρεμπέτικο τραγούδι «διαφήμισαν» το ρεμπέτικο ως κάτι το απαγορευμένο που έχει να κάνει με το περιθώριο και τις ψυχοτρόπες ουσίες.¹⁷⁹ Το αποτέλεσμα ήταν να διογκωθεί η σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες.
- **Ο ρόλος των φιλελλήνων περιηγητών και των ξένων λογοτεχνών.** Από τις αρχές του 50' διάφοροι ξένοι περιηγητές αναφέρονται στο ρεμπέτικο και την

¹⁷⁷ «Έτσι ο καλλιτέχνης που θέλει να ορίζεται ως ρεμπέτης και συνθέτης ρεμπέτικων τραγουδιών ως επί το πλείστον οφείλει να γράφει και τα σχετικά τραγούδια που σχετίζονται με την χρήση ναρκωτικών ακόμα και αν αυτός ουσιαστικά δεν έχει σχέση με την χρήση ναρκωτικών». Βλ. παραπάνω, σελ. 38.

¹⁷⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 52-55.

¹⁷⁹ Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι*, σελ. 69.

χασισοποτεία εκτενώς.¹⁸⁰ Επίσης ξένοι λογοτέχνες που έχουν ως θέμα στα βιβλία τους την Ελλάδα ή τους Έλληνες, αναφέρονται με έμφαση στο ρεμπέτικο και την «περιθωριακή του φύση». «Έτσι το *The man on the rock* (1957) του Francis King αφηγείται την απέχθεια ενός επαρχιώτη παπά για την “μπουζουκομουσική” του Πειραιά με τη συνάφειά της με τα ναρκωτικά και τα αφύσικα πάθη». Έτσι ο μύθος περνάει τα σύνορα και μεγαλώνει. Επίσης το κόμικ του Γάλλου David Prudhomme με τίτλο *Rébétiko (La Mauvaise Herbe)* είναι χαρακτηριστικό για το πώς μπορεί να βλέπουν οι «ξένοι» το ρεμπέτικο. Η εξέλιξη του σεναρίου εκτυλίσσεται μέσα σε τεκέδες, ναργιλέδες, πορνεία με μεγάλη δόση βίας και ψυχοτρόπων ουσιών.

- **Ο ρόλος ορισμένων ερευνητών.** Ορισμένοι ερευνητές που ασχολήθηκαν με το ρεμπέτικο προέβαλλαν την «περιθωριακή του φύση», παραβλέποντας πολλά στοιχεία που δεν συνάγουν με το περιθώριο.¹⁸¹ Έτσι ακόμα και άνθρωποι που από απλό ενδιαφέρον ήθελαν να μάθουν κάτι παραπάνω για το ρεμπέτικο, μέσα από αυτές τις έρευνες αναγνώριζαν τη χρήση ψυχοτρόπων ουσιών και την περιθωριακότητα του ρεμπέτικου ως *de facto* συνισταμένες που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση.

Λόγω όλων αυτών των στοιχείων το ρεμπέτικο διαστρεβλώθηκε και παρουσιάστηκε σαν μια μορφή δημιουργίας που αναφέρεται σε ψυχοτρόπες ουσίες και έχει να κάνει κυρίως με ανθρώπους που σχετίζονται με αυτές. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, μπορεί εξάλλου να διαπιστωθεί ότι η διαστρέβλωση και μυθοποίηση αυτής της σχέσης οφείλεται σε πολιτικούς παράγοντες.

Το ρεμπέτικο έκανε την εμφάνισή του σε μια εποχή που η Ελλάδα, ειδικότερα με την επικράτηση της αστικής τάξης, προσανατολιζόταν προς τη Δύση. Κάθε στοιχείο που παρέπεμπε στην Ανατολή δεν ήταν επιθυμητό. Το ρεμπέτικο δεν θα εξαιρούταν από τη λογική που άρχιζε να επικρατεί, γιατί εκτός από το ύφος, πολλές φορές είχε και «αμαρτωλό» θέμα. Ο «πόλεμος» ξεκίνησε από τα έντυπα όπου οι αρθογράφοι δεν έβλεπαν το ρεμπέτικο να ταιριάζει στην νεοελληνική κοινωνία λόγω του ύφους και του θέματός του. Συνεχίστηκε και από την Αριστερά, η οποία μέσα από τα έντυπά της παρότρυνε τον λαό να μην ακούει τέτοια τραγούδια, γιατί δεν συνάδουν με

¹⁸⁰ Βλ. ό.π., σελ. 85- 86.

¹⁸¹ Σημαντικοί συνθέτες όπως ο Τούντας, ο Σκαρβέλης και άλλοι πολλοί δεν είχαν περιθωριακό χαρακτήρα. Επίσης πώς ένα περιθωριακό είδος έγινε δισκογραφική επιτυχία;

επαναστατικά αισθήματα, χαρακτηρίζοντας το είδος ως αποπροσανατολιστικό για το λαό. Κορυφώθηκε με την λογοκρισία του Μεταξά που έβαλε τέλος σε «ανατολίτικα και χασικλίδικα» ακούσματα θέλοντας η Ελλάδα να ακολουθήσει ένα δυτικό προσανατολισμό. Με αυτό τον τρόπο το ρεμπέτικο χρησιμοποιήθηκε για να πετύχουν διάφοροι πολιτικοί φορείς τις επιδιώξεις τους, με αποτέλεσμα την διαστρέβλωση της σχέσης του με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

Το ρεμπέτικο τραγούδι δεν είναι μόνο το χασικλίδικο. Το χασικλίδικο και γενικότερα το τραγούδι που αναφέρεται σε ψυχοτρόπες ουσίες, είναι μια κατηγορία ανάμεσα στις πολλές που περιλαμβάνει το ρεμπέτικο.¹⁸² Όταν στο άκουσμα της λέξης «ρεμπέτικο» η προσοχή εστιάζεται στο χασικλίδικο τραγούδι και στη σχέση του με τις ψυχοτρόπες ουσίες, τότε χάνεται ένα πολύ μεγαλύτερο κομμάτι του ρεμπέτικου, που αποτελείται από τραγούδια που δεν έχουν να κάνουν με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

Καταρχήν ψυχοτρόπες ουσίες υπήρχαν με διαφορετικές μορφές, χιλιάδες χρόνια πριν. Κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές- πολιτισμικές συνθήκες έγιναν μέσο εξάρτησης και εθισμού. Αυτό το σημείο δεν πρέπει να απομονωθεί από την έρευνα γιατί έτσι κατανοείται η διαφορά της χρήσης ψυχοτρόπων ουσιών και η κοινωνική ανοχή που μπορεί να υπήρχε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}. Αυτή η ανοχή και η διαφορά στην χρήση φαίνεται και από τους πολύ ελαστικούς νόμους του κράτους μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα, οι οποίοι αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο 1.

Το ρεμπέτικο σίγουρα έχει σχέση με τις ψυχοτρόπες ουσίες, αλλά η σχέση του είναι πολύπλευρη. Από τη μία οι καλλιτέχνες που το εκφράζουν δεν χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια όσον αφορά τη σχέση τους με τα ναρκωτικά. Συνυπάρχουν καλλιτέχνες για τους οποίους η χρήση των ψυχοτρόπων ουσιών είναι συχνή πρακτική, με άλλους που δεν έχουν καμία σχέση με την χρήση. Συνυπάρχουν καλλιτέχνες που σχεδόν έχουν αστικό προφίλ (Τούντας, Περιστέρης κ. α), μαζί με άλλους που μπορούν να χαρακτηριστούν ως υποπρολετάριοι (Δελιάς, Μπάτης κ. α). Οπότε μπορεί να διαπιστωθεί ότι και οι μεν και οι δε χωρίζονται από τις καθημερινές τους συνήθειες αλλά ενώνονται, εν μέρει, από την σύνθεση κομματιών που έχουν ως θέμα τις

¹⁸² Ο Πετρόπουλος αναφέρει σχετικά με την ταξινόμηση τραγουδιών: «Κάθε ταξινόμηση τραγουδιών δεν είναι παρά μια αυθαιρεσία, δεν είναι παρά ένας βιασμός. Υπάρχουν τραγούδια που ταιριάζουν, άνετα, σε δύο- τρεις κατηγορίες της κατατάξεώς μας. Και υπάρχουν κάποια άλλα, εντελώς τζαναμπέτικα, τραγούδια που δεν χωράνε σε κανένα καλούπι». Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, σελ. 45.

ψυχοτρόπες ουσίες. Από την άλλη η ίδια λέξη περιθώριο αποτελεί ένα αμφίσημο όρο που δύσκολα μπορεί να οριοθετηθεί.¹⁸³ Από όλα αυτά μπορεί να διαπιστωθεί η πολυπλοκότητα της σχέσης ρεμπέτικου και ψυχοτρόπων. Αυτή η πολυπλοκότητα δεν επιτρέπει να ταυτοποιηθεί το ρεμπέτικο ως περιθωριακό είδος¹⁸⁴ και πόσο μάλλον ως είδος που οι καλλιτέχνες του έκαναν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών. Η ρεμπέτικη κοινωνία χαρακτηρίζεται από μια ανομοιογένεια η οποία αντανακλάται ακόμα και στα τραγούδια που φαινομενικά ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Τα χασικλίδικα μπορεί να εκθειάζουν την χρήση ψυχοτρόπων αλλά και να την κατακρίνουν. Τα χασικλίδικα σίγουρα δεν γράφτηκαν μόνο από ανθρώπους που έκαναν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών. Μάλιστα φαίνεται ότι αυτοί οι καλλιτέχνες ήταν και μειοψηφία σε σχέση με τους υπόλοιπους.¹⁸⁵ Επίσης, όπως δείξαμε στο τελευταίο κεφάλαιο, τα χασικλίδικα αποτελούν ένα μικρό ποσοστό σε σχέση με τα υπόλοιπα κομμάτια. Έτσι η ταύτιση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες και ιδίως με το χασίς ακόμα και σε αυτό το σημείο είναι ανυπόστατη. Υπό το πρίσμα όλων των παραπάνω, η στερεότυπη άποψη ότι το ρεμπέτικο είναι προϊόν του περιθωρίου και αποτελείται από ανθρώπους περιθωριακούς που κάνουν χρήση ψυχοτρόπων ουσιών φαντάζει άτοπη.

Η παρούσα εργασία, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, χαρακτηρίζεται από έλλειψη πρωτογενών στοιχείων που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην έρευνα. Ένα παράδειγμα αυτής της αδυναμίας είναι η συγκέντρωση στοιχείων σχετικά με τον Τύπο. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν στην εργασία δεν αντλήθηκαν από μια εξαντλητική έρευνα σε αρχεία εφημερίδων αλλά από βιβλία ερευνητών του ρεμπέτικου που περιείχαν ολόκληρα άρθρα ή και αποσπάσματα. Επίσης δεν ήταν δυνατή η συλλογή όλων των άρθρων που ασχολούνται με το ρεμπέτικο και αυτό λόγω της έλλειψης πρωτογενούς έρευνας. Οπότε τα συμπεράσματα από τον Τύπο δεν εκφράζουν το σύνολο του Τύπου αλλά το δείγμα που εξετάστηκε.

Στα πλαίσια της ερευνητικής μας εργασίας έγινε προσπάθεια να απαντηθούν τα συγκεκριμένα ερωτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή και που αποτέλεσαν τον κύριο

¹⁸³ Βλ. Κεφάλαιο 2.1, σελ. 27.

¹⁸⁴ Η άποψη που θέλει το ρεμπέτικο να είναι περιθωριακό είδος μουσικής οφείλει να ορίζει και την εποχή που αυτό το είδος μπορεί να θεωρούταν ότι ανήκει στο περιθώριο.

¹⁸⁵ «Από το 1932 μπαίνουν στο «χορό της δισκογραφίας» και τα μέλη της διάσημης- από το 1934 και μετά- «Πειραιώτικης κομπανίας», της «Τετράδος της ξακουστής του Πειραιώς», που είχαν και ποιο άμεση επαφή με το θέμα, αφού ήταν –οι περισσότεροι- χρήστες χασίς [...]».Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνηση Στιγμών Ελκυστικών*, Τόμος Β', σελ. 246.

σκελετό στον οποίο βασιστήκαμε. Πρόκειται για ερωτήματα που σχετίζονται με το παρελθόν, για να υπάρξει όσο το δυνατόν μια ξεκάθαρη εικόνα σήμερα: Ποια είναι η πραγματική σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες; Γιατί αυτή η σχέση διογκώθηκε; Ποιοι παράγοντες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση και στην διαστρέβλωση αυτής της σχέσης; Κατά πόσο αυτή η ταύτιση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες είναι δόκιμη; Για ποιους λόγους μέχρι το 1937 οι καλλιτέχνες φαίνεται να προσανατολίζονταν σε τραγούδια με ψυχοτρόπα θεματολογία; Ποια σχέση είχαν με την χρήση ψυχοτρόπων ουσιών οι καλλιτέχνες που έγραφαν τραγούδια με θέμα τέτοιες ουσίες;

Ήδη από την εισαγωγή αναφέρθηκε ότι η σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες είναι πολύ σημαντική, γιατί φαίνεται να έχει διαμορφώσει την άποψη που θέλει το ρεμπέτικο ταυτισμένο με τις ψυχοτρόπες ουσίες και ιδίως με το χασίς. Αφού εξηγήθηκαν οι λόγοι αυτής της ταύτισης, το επόμενο βήμα είναι να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό αυτό ισχύει και σήμερα. Σε ποιο βαθμό δηλαδή η φαινομενική σχέση του ρεμπέτικου με τις ψυχοτρόπες ουσίες επηρεάζει και ταυτίζει το ρεμπέτικο με τις συγκεκριμένες ουσίες σήμερα. Ένα τέτοιο ερώτημα θα μπορούσε να απαντηθεί μέσα από έρευνα στον περιοδικό και ημερήσιο Τύπο, καθώς και σε σχετικές μουσικές εκπομπές στα Μ.Μ.Ε. Μετά από μια τέτοια έρευνα θα μπορούσε να ανιχνευθεί σε ποιο βαθμό αυτή η ταύτιση συνεχίζεται και σήμερα.

Άλλα ερωτήματα που προκύπτουν είναι: Πώς αντιλαμβάνονται οι σημερινοί μουσικοί και ιδίως αυτοί που ασχολούνται με το ρεμπέτικο – λαϊκό τραγούδι αυτή την σχέση; Σε ποιο βαθμό αυτή η ταύτιση επηρεάζει την καθημερινότητα ενός καλλιτέχνη που ασχολείται με το ρεμπέτικο τραγούδι και κατ' επέκταση το λαϊκό; Κατά πόσο δηλαδή η πρακτική της χρήσης χασίς και άλλων ψυχοτρόπων ουσιών αποτελεί για τους ίδιους καθημερινότητα; Σε ποιο βαθμό, όταν οι ίδιοι έχουν στο ρεπερτόριό τους χασικλίδικα τραγούδια, βιώνουν την κριτική του κοινού; Τι θέση έχουν σήμερα οι ψυχοτρόπες ουσίες όχι μόνο σε καλλιτέχνες που ασχολούνται με την ρεμπέτικη και λαϊκή μουσική αλλά και σε καλλιτέχνες-συνθέτες από όλο το φάσμα της μουσικής; Όλα αυτά τα ερωτήματα έχουν να κάνουν κυρίως με τους μουσικούς. Εξίσου σημαντικά ερωτήματα, όμως, προκύπτουν όσον αφορά και στους ακροατές: Ποια η σχέση των ακροατών που προτιμούν το ρεμπέτικο αλλά και άλλα είδη μουσικής που σχετίζονται με κάποιον τρόπο με το «περιθώριο» και κατ' επέκταση με ψυχοτρόπες ουσίες¹⁸⁶ με

¹⁸⁶ Όπως η Punk ή το Hip-Hop.

την χρήση τέτοιων ουσιών; Πώς αντιλαμβάνεται και βιώνει το κοινό τέτοιων ειδών μουσικής την χρήση ψυχοτρόπων ουσιών σε σχέση με το κοινό που προτιμάει είδη μουσικής που φαινομενικά δεν σχετίζονται με το περιθώριο και τις ψυχοτρόπες ουσίες; Όλα αυτά τα ερωτήματα θα ήταν μια πολύ καλή βάση για μελλοντικές έρευνες σχετικά με τη σχέση της μουσικής με τις ψυχοτρόπες ουσίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξιάτος Γιώργος, *Ιστορικό Λεξικό του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, εκδ. Γειτονιές του Κόσμου, Αθήνα 2008.

Aulin Suzane & Vejlekov Peter, *Χασικλίδικα Ρεμπέτικα*, εκδ. Museum Tusculanum, University of Copenhagen 1991.

Βαμβακάρης Μάρκος, *Αυτοβιογραφία* (επιμ. Αγγελική Βέλλου- Κάιλ) εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

Βλησίδης Κώστας, *Για μια Βιβλιογραφία του Ρεμπέτικου 1873-2001*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001.

Βλησίδης Κώστας, *Όψεις του Ρεμπέτικου*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2004.

Βλησίδης Κώστας, *Σπάνια Κείμενα για το Ρεμπέτικο (1929-1959)*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2006.

Canavaccio, (ομαδικό πόνημα), εκδ. Heteron, Αθήνα 2008.

Γενίτσαρης Μιχάλης, *Μάγκας από Μικράκι*, (αυτοβιογραφία επιμ. Στάθης Gauntlett) εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1992.

Γεωργιάδης Νέαρχος, *Ρεμπέτικο και Πολιτική*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999.

Γκαίηλ Χολστ, *Ο Δρόμος για το Ρεμπέτικο*, εκδ. Ντένιζ Χάρβεν, Λίμνη Ευβοίας 1995, (Α΄ έκδοση 1977).

Γρίβας Κλεάνθης, *Κάνναβη: Μαριχουάνα, Χασίς*, εκδ. Νέα Σύνορα Αθήνα 1993.

Γρίβας Κλεάνθης, *Οπιούχα: Μορφίνη, Ηρωίνη, Μεθαδόνη*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1995.

Γρίβας Κλεάνθης, *Ο Αποδιοπομπαίος Τράγος. Ψυχική Αρρώστια και Τοξικομανία*, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2006, (πρώτη έκδοση 1983).

Δαμιανάκος Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1987.

Δαμιανάκος Στάθης, *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2001.

Δαμιανάκος Στάθης, *Ήθος και Πολιτισμός των Επικίνδυνων Τάξεων στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005.

Ζαϊμάκης Γιάννης, *Καταγώγια Ακμάζοντα: Παρέκκλιση και Πολιτισμική Δημιουργία στο Λάκκο Ηρακλείου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2008, (Πρώτη έκδοση 1999).

Gauntlett Στάθης, *Ρεμπέτικο Τραγούδι, Συμβολή στην Επιστημονική του Προσέγγιση*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2001.

Giancarlo Arnao, *Το Απαγορευμένο Χόρτο*, εκδ. Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1983.

Guido Blumir, *Ηρωίνη*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1984.

Herzfeld Michael, *Πάλι δικά μας: Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

Ημερολόγιο 2006 *Ο Πειραιάς και το Ρεμπέτικο Τραγούδι*, εκδ. Δημιουργικό Εργαστήρι, 2006.

Καπετανάκης- Βολιότης Ηλίας, *Ελλήνων Μούσα Λαϊκή*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997.

- Καπετανάκης- Βολιότης Ηλίας, *Αδέσποτες Μελωδίες*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1999.
- Καπετανάκης- Βολιότης Ηλίας, *Μάγκες Αλήστου Εποχής*, εκδ. Μετρονόμος, Αθήνα 2005.
- Καράμπελας Γιώργος, *Το Ιερό Χόρτο*, εκδ. Οξύ, Αθήνα 2008.
- Καρανασοπούλου-Καφετζοπούλου Λίνα, «Θέλουν Αλλαγή; Δώστε τους Ηρωίνη!» (Συνέντευξη του ψυχίατρου Γιώργου Οικονομόπουλου σχετικά με τις ψυχοτρόπες ουσίες), στο περ. *Ντέφι*, τεύχος 13, Δεκέμβριος 1986-Γενάρης 1987, σελ. 44-47.
- Καραντής Τάσος, *Νίκος Μάθησης, Ο Θρυλικός Τρελάκιας του Ρεμπέτικου*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1999.
- Κοντογιάννης Γιώργος-Ελληνιαδής Στέλιος, «Γιώργος Μητσάκης-Και η Μετριοφροσύνη είναι μερικές φορές ψέμα», (Συνέντευξη του Γιώργου Μητσάκη) στο περ. *Ντέφι*, τεύχη 8-9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος & Οκτώβριος-Νοέμβριος 1983, σελ. 14-26 & 55-60.
- Κοταρίδης Νίκος (επιμέλεια), *Ρεμπέτες και Ρεμπέτικο Τραγούδι*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003.
- Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών*, Α΄ τόμος, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2003.
- Κουνάδης Παναγιώτης, *Εις Ανάμνησιν Στιγμών Ελκυστικών*, Β΄ τόμος, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2003.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Νεώτερη Ιστορία Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, Δεύτερη Έκδοση, εκδ. Γνώση, 1984.
- Κωνσταντινίδου Μαρία, *Κοινωνιολογική Ιστορία του Ρεμπέτικου*, εκδ. Σέλας, Αθήνα 1994.

Μουσικό Σχολείο Καλαμάτας, *Εμείς οι Ρεμπέτισες*, εκδ. Μουσικού Σχολείου Καλαμάτας, Καλαμάτα 2005.

Μουφλουζέλης Γιώργης, *Όταν η Λήγουσα Είναι Μακρά*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1979.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό για το Σχολείο & το Γραφείο*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2004.

Μπενβενίστε Ρ. – Παραδέλης Θ. (επιμέλεια), *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1999.

Μπίνης Τάκης, *Μπροστά σου Πάντα Απλώνεται Ένα Δίχτυ*, (αυτοβιογραφία, επιμ. Ιωάννα Κλειάσιου), εκδ. Ντέφι, Αθήνα 2004.

Μυλωνάς Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τραγουδιού (1824-1960)*, 1^{ος} τόμος εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984.

Οικονόμου Λεωνίδα, «Ρεμπέτικα, Λαϊκά και Σκυλάδικα: Όρια και Μετατοπίσεις στην Πρόσληψη της Λαϊκής Μουσικής του 20ού αιώνα», στο περ. *Δοκιμές*, τεύχος 13-14, Άνοιξη 2005, σελ. 361-398.

Πάνου Άκης, «Ο Μάρκος Ήταν η Αρχή», στο περ. *Ντέφι*, τεύχος 14, , Φεβρουάριος-Μάρτιος 1987, σελ 12-17.

Παπαδόπουλος Λευτέρης, *Να Συλληφθεί το Ντουμάνι*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004.

Παπαζαχαρίου Ε. (Ζάχος), *Λεξικό της Ελληνικής Αργκό*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1999.

Παπάζογλου Αγγέλα, *Τα Χαϊρια μας εδώ: Ονειράτα της Άκαυτης και της Καμμένης Σμόρνης*, (επιμ. Γιώργης Παπάζογλου), εκδ. Ταμείου Θράκης, Ξάνθη 2003.

Παπαϊωάννου Γιάννης, *Ντόμπρα και Σταράτα*, (αυτοβιογραφία, επιμ. Κώστα Χατζηδουλή) εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1996.

Παπαχριστόπουλος Νίκος, *Ρεμπέτικα Τραγούδια: η Τέχνη των Σημείων*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπετολογία*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1990.

Πετρόπουλος Ηλίας, *Ρεμπέτικα Τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991 όγδοη επανέκδοση, (πρώτη έκδοση 1968).

Πετρόπουλος Ηλίας, *Το Άγιο Χασισάκι*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1991.

Πετρόπουλος Ηλίας, *Υπόκοσμος και Καραγκιόζης*, εκδ. Νεφέλη Αθήνα 1996.

Πετρόπουλος Ηλίας, *Καπανταήδες και Μαχαιροβγάλτες*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001.

Prudhomme David, *Rébétiko (La Mauvaise Herbe)*, εκδ. Futuropolis, Paris 2009.

Σαββόπουλος Πάνος, *Περί της Λέξεως «Ρεμπέτικο» το Ανάγνωσμα... και Άλλα*, εκδ. Οδός Πανός, 2006.

Σβωρόνος Γ. Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, 1985.

Σκοτώνουν τα Άλογα στην Δουλειά, και όταν Γεράσουν τα Θάβουν Ιδίους Εξόδοις, εκδ. Κόκκινο Νήμα, 2008.

Σχορέλης Τάσος, Οικονομίδης Μίμης, *Ένας Ρεμπέτης: Κώστας Ρούκουνας «σαμιοτάκι»*, διανομή: αποκλειστικότητας Τάσος Σχορέλης- Μίμης Οικονομίδης, Αθήνα 1974.

Σχορέλης Τάσος, Οικονομίδης Μίμης, *Ένας Ρεμπέτης: Γ. Ροβερτάκης*, διανομή: αποκλειστικότητας Τάσος Σχορέλης- Μίμης Οικονομίδης, Αθήνα 1974.

Τσαούσης Γ. Δημήτρης, *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*, εκδ. Guteuberg, Αθήνα 1984.

Τσαούσης Γ. Δημήτρης, *Η Κοινωνία του Ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Guteuberg, Αθήνα 1989.

Υφαντής Δημήτρης, «Ανέστης Δελιάς: Μια Αληθινή Φιλία με την Οικογένεια του Στράτου, η Νοσηλεία και το Τραγικό Τέλος», στο περ. *Λαϊκό Τραγούδι*, τεύχος 21, Οκτώβριος – Νοέμβριος 2007, σελ 63–75.

Χατζηδουλής Κώστας, *Ρεμπέτικη Ιστορία 1, Περπινιάδης, Γενίτσαρης, Μάθεσης, Λελάκης*, (αυτοβιογραφίες) εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1979.

Χριστιανόπουλος Ντίνος, *Ο Βασίλης Τσιτσάνης και τα Πρώτα Τραγούδια του (1932-1946)*, εκδ. Διαγώνιου, Θεσσαλονίκη 1994.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

<http://www.elia.org.gr>

<http://www.geocities.com/HydraGathering/archivelist.html>

www.klika.gr

<http://www.ministryofjustice.gr/print.php?sid=73>

<http://www.pepharm.gr>

www.rebetiko.sealabs.net

www.rebetiko.gr

www.rembetiko.gr

www.rwf.gr

